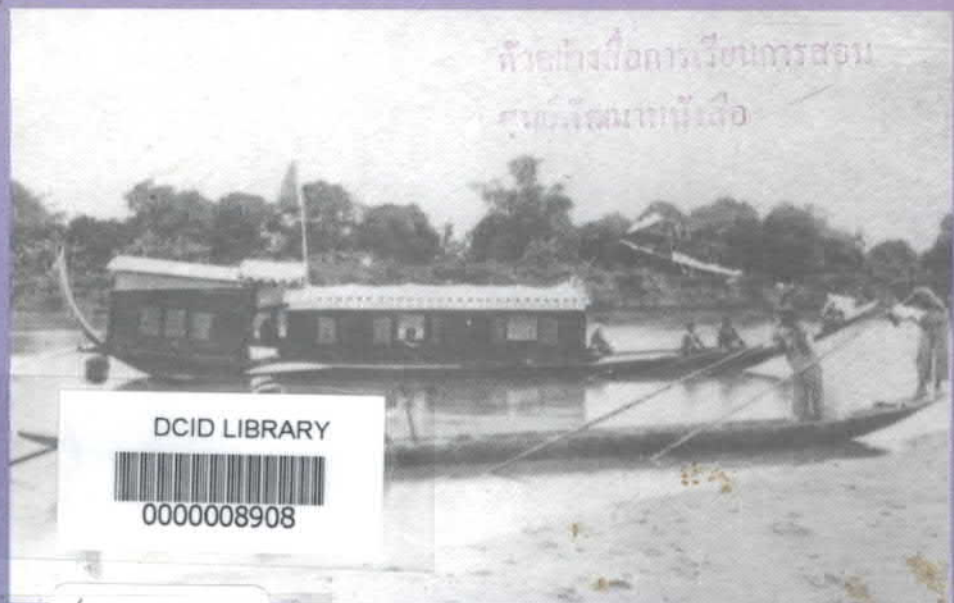

หนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย

เสด็จประพาสต้น

ในรัชกาลที่ ๕

DCID LIBRARY

0000008908

๕ ๘๙๕-๙๑
ม.๓
ก ๖๕๗ ๒
ก.๔

กระทรวงศึกษาธิการ

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

ตัวอย่าง

หนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย

เรื่อง

เสด็จประพาสต้น

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่เก้า ๒๐,๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๓๕

ปกกระดาษราคาเล่มละ ๒๒.๐๐ บาท

(ห้ามขายเกินกว่าราคาที่กำหนดไว้)

องค์การค้ำของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว

๕๒ ถนนลาดพร้าว บางกะปิ กรุงเทพมหานคร

มีลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ
เรื่อง อนุญาตให้ใช้หนังสือในโรงเรียน

ด้วยกระทรวงศึกษาธิการได้พิจารณาเห็นว่า หนังสือเรื่อง เสด็จ-
ประพาสต้น นี้ เป็นหนังสือที่มีคุณค่าทั้งเนื้อเรื่องและการประพันธ์ จึงกำหนด
ให้เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และหนังสือ
อ่านนอกเวลา สำหรับเลือกอ่านประกอบวิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษา
ตอนต้น และอนุญาตให้ใช้หนังสือนี้ในโรงเรียนได้

ประกาศ ณ วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒

(นายเรือง เจริญชัย)

รองปลัดกระทรวง ปฏิบัติราชการแทน
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

คํานําฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๘

เรื่อง เสด็จประพาสต้น นี้ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึง การเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตอย่างสามัญชนของพระองค์ เพื่อทราบความสุขทุกข์ของราษฎรอันจะอำนวยประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองสมัยนั้น หม่อมเจ้าหญิงสิบลักษณารเสนอ โสณกุล ได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมจากที่คณะกรรมการศิลปากรได้ทำไว้เพื่อให้เข้าใจยิ่งขึ้น กระทรวงศึกษาธิการพิจารณาเห็นว่า เป็นหนังสือที่มีคุณค่าทั้งด้านเนื้อเรื่องและการประพันธ์ จึงได้กำหนดเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และหนังสืออ่านนอกเวลา สำหรับเลือกอ่านประกอบวิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช ๒๕๒๑ ในปัจจุบัน ในการพิมพ์ครั้งที่ ๘ นี้ กรมวิชาการได้ปรับปรุงด้านตัวสะกดและวรรคตอนให้ถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้น

กรมวิชาการหวังว่า ผู้อ่านจะได้รับสารประโยชน์ และความเพลิดเพลินจากการอ่านหนังสือเล่มนี้ตามสมควร

ว: ๘๓.

๒๒ ต. ๓. ๒๕๔๔ (นายทะเบียน แก้วกานิด)
๐๐๔๕๕๓๔
๐๘๙๕.๙๑

ม: ๓
๑ ๕๕๗ ๗

คำนำ

ในการพิมพ์เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจรรณภาพ ขึ้นเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นนี้ หม่อมเจ้าหญิงสิรินธรพารเสนอ โสณกุล ได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมจากที่คณะกรรมการกรมศิลปากรได้ทำไว้ เพื่อให้อ่านเข้าใจยิ่งขึ้น กรมวิชาการขอขอบพระทัยไว้ ณ โอกาสนี้ และหวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในชั้นนี้ตามสมควร

กรมวิชาการ

คำชี้แจง

เรื่องเสด็จประพาสครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้เมื่อพิมพ์ครั้งก่อน มีความว่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโปรด
ในการเสด็จประพาสตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา เสด็จประพาสแทบ
ทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ ในพระราชอาณาเขตบ้าง เสด็จไปถึง
ต่างประเทศบ้าง ได้เคยเสด็จตามมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตทั่วทุก
มณฑล เว้นแต่มณฑลภาคพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑล
อีสานเท่านั้น ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไป
มาด้วยกันยาก เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้อื่น จึงรออนุมัติได้เสด็จจนตลอด
รัชกาล

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตนั้น
บางครั้งก็เสด็จไปเพื่อทรงตรวจจัดการปกครอง จัดการรับเสด็จเป็นทาง
ราชการ บางคราวก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่โปรดให้จัดการ
รับเสด็จเป็นทางราชการที่เรียกว่า “เสด็จประพาสคัน” อยู่ในการเสด็จเพื่อ
สำราญพระราชอิริยาบถ แต่โปรดให้จัดการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่งกว่าเสด็จไป
ประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมือง
ให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ไหน
ก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟไป มิให้ใครรู้จัก
พระองค์ การเสด็จประพาสคันเริ่มมีครั้งแรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓
(พ.ศ. ๒๔๔๓) รายการเสด็จประพาสคันครั้งนี้ นายทรงอานุภาพได้เขียน
จดหมายเล่าเรื่องประพาสคันไว้โดยพิสดาร ดังที่พิมพ์ไว้ในตอนต้นสมุดเล่มนี้

เหตุที่จะเรียกว่าประพาสต้นนั้น เกิดแต่เมื่อเสด็จในคราวนี้ เวลาจะประพาสมิให้ใครรู้ว่าเสด็จไป ทรงเรือมาดเก๋ง ๔ แจว ลำ ๑ เรือนั้นลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวที่แม่น้ำ อ้อมแขวงจังหวัดราชบุรีลำ ๑ โปรดให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชเป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนั้น เจ้าหมื่นเสมอใจราชซื้ออัน จึงทรงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า “เรือคาน” เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น “เรือคัน” เหมือนในบทเห่ซึ่งว่า

“พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามนิลฉาย” ฟังดูก็เพราะดี แต่เรือมาดประทุนลำนั้นใช้อยู่ได้หน่อยหนึ่ง เปลี่ยนเป็นเรือมาดเก๋ง ๔ แจวอีกลำ ๑ จึงโปรดให้เอาชื่อเรือคันมาใช้เรียกเรือมาดเก๋ง ๔ แจวลำที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้ ถ้าเสด็จประพาสโดยกระบวนเรือพระที่นั่งมาดเก๋ง ๔ แจว โดยพระราชประสงค์จะมีให้ผู้ใดทราบว่าจะเสด็จไป จึงเรียกการเสด็จประพาสเช่นนี้ว่า “ประพาสต้น” คำว่า “ต้น” ยังมีที่ใช้นุโลมต่อมา จนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่างคนสามัญเสด็จไปประพาส มิให้ผู้ใดเห็นแปลกประหลาดผิดกับคนสามัญ ดำรัสเรียกว่า “ทรงเครื่องต้น” ต่อมาโปรดให้ปลูกเรือนฝากระดานอย่างไทย เช่นพลเรือนอยู่กันเป็นสามัญขึ้นที่ในพระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนั้นว่า “เรือนต้น” ดังนี้

การเสด็จประพาสต้นเมื่อราว ร.ศ. ๑๒๓ เป็นการสนุกยิ่งกว่าเคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา ที่จริงอาจกล่าวว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้อีกสถาน ๑ เพราะเสด็จเที่ยวประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรงทราบคำราษฎรกราบทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรงทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วยเหตุทั้งปวงนี้ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๘) จึงเสด็จประพาสต้นอีกครั้ง ๑ เสด็จประพาสต้นคราวนี้หาปรากฏมาแต่ก่อนว่า มีผู้หนึ่งผู้ใดได้เขียนจดหมายเหตุไว้เหมือนเมื่อคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรกไม่ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอกรม

พระสุทธาสินีนาฏทรงพระปรารภจะใคร่พิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายรณาสงกรานต์ ตรีศปรีกษาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้านิภาณภดล กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี-สมเด็จพระหญิงน้อยพระธิดา ทรงค้นหนังสือเก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์โดยดำรัสให้องค์หญิงน้อยทรงเขียนไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และมีรับสั่งมาว่าหนังสือเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ถึง ๑๗ ปีแล้ว ผู้ซึ่งยังไม่ทราบเรื่องเสด็จครั้งนั้นมีมากด้วยกัน ถ้าแห่งใดควรจะทำคำอธิบายหมายเลขให้เข้าใจความยิ่งขึ้นได้ ก็ให้กรรมการช่วยทำคำอธิบายหมายเลขด้วย จึงได้จัดการทำถวายตามพระประสงค์ทุกประการ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๘

บอกพระนามและชื่อที่ได้ใช้คำปรากฏไว้

ในจดหมายนายทรงอนุภาพ

นายอักษฎาฐ	คือ	สมเด็จพระเจ้าฟ้าอักษฎาฐ์เดชาวุธกรมหลวงนคร- ราชสีมา
นายทรงอนุภาพ	คือ	สมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ
นายวงศ์ตะวัน	คือ	เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
หลวงรัตนาวุธ	คือ	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖
ท่านมหาสม	คือ	กรมพระสมมตอมรพันธุ์
เจ้านายที่ไปตามเสด็จ	คือ	สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรีพระอัคร- ราชเทวี กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
๒ พระองค์		
ขุนสวรรค์วินิต	คือ	สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
นายมานพ	คือ	พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
หมื่นสรรพกิจ	คือ	หลวงกรมสรรพสาตรศุภกิจ

จดหมายนายทรงอำนาจ

เล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก

จดหมายฉบับที่ ๑

บางปะอิน

ณ วันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันมาตามเสด็จคราวนี้ หมายถึงจะมาตั้งหน้ากินและนอนให้สบายจนเสด็จกลับ อย่างเคยมาตามเสด็จบางปะอินเที่ยวก่อน ๆ แต่เที่ยวนี้เห็นจะต้องพลัดที่นาลาที่อยู่ไปเที่ยวเตร็ดเตร่หลายวันทีเดียว ด้วยได้ทราบว่าเสด็จไปประพาสเมืองราชบุรีหรืออย่างไรยังรู้แน่ไม่ได้ เป็นแต่เห็นเขาตระเตรียมเรือแพชุลมุนกันอยู่

เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่าเมื่อก่อนจะเสด็จขึ้นมาบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวไม่ว่าใครจะทรงสบาย หมายถึงเสด็จขึ้นมาพักรักษาพระองค์ตามเคย ก็มีพระราชกังวลและพระราชกิจติดตามขึ้นมา หาเวลาพักไม่ว่าใครได้จึงไม่ทรงสบายมากไป เสวยไม่ได้และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ อย่างไม่ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียสักคราวหนึ่ง จึงจะรักษาพระองค์ให้ทรงสบายได้ดังเก่าโดยเร็ว เจ้านายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูล ขอให้ทรงรับพระราชธุระเสด็จประพาสตามคำแนะนำของหมอ

ทรงดำริเห็นชอบด้วยจึงจะเสด็จไปประพาสตามลำน้ำด้วยกระบวนเรือปิกนิก* พ่วงเรือไฟไปจากบางปะอินนี้ จะเสด็จไปถึงไหนและจะเสด็จไปถึงวันฉันทหาทราบไม่ เป็นแต่ทราบว่าการเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวงท่านห้ามปรามไม่ให้จัดการรับเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเจิบ ๆ แล้วแต่พอพระราชหฤทัยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์ อย่าให้มีเรื่องขุ่นเคืองรำคาญพระราชหฤทัยได้เลยเป็นอันขาด

ส่วนตัวฉันเองนั้น ท่านสั่งให้ไปตามเสด็จด้วยในคราวนี้ ต้องเตรียมหาผู้คนเสียบอาหารลงเรือ ได้เรือ ๖ แจวลำหนึ่งจะไปด้วยกันกับนายอักษฎาฐหวังใจว่านายอักษฎาฐจะไม่ไปเจิบไข่ลงกลางทางอย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชวด้วยกันคราวนั้น

ขอจบจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที ด้วยกำลังจัดเรือแพ่วนวาย แล้วจึงจะจดหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอาณุภาพ หุ้มแพร

*ปิกนิก (PICNIC) การไปเที่ยวช่วงระยะเวลาสั้น ๆ มีอาหารไปเลี้ยงกันด้วย ในรัชกาลที่ ๕ พวกเราคนไทยส่วนมากฟังจะเรียนรู้ภาษาอังกฤษ ยังไม่ได้คิดควงศัพท์ต่าง ๆ ขึ้นใช้ในภาษาของเรานามทั้งหลายมักเรียกตามภาษาอังกฤษ ซึ่งมักจะอ่านไปตามตัวอักษรเป็นสำเนียงไทย ๆ นามเหล่านี้มีปรากฏในหนังสือเล่มนี้หลายแห่ง เช่น สะเตชัน (สถานี) สลিপเปอร์ (รองเท้าแตะ) ดิเก็ด (บัตร)

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันได้ออกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่งข่าวคราว การเสด็จประพาสมาให้ทราบเนื่อง ๆ วันนี้ประทับแรมอยู่ที่วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก ฉันมีเวลาว่างอยู่บ้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเขา มาให้ หวังใจว่าจะไม่ไปหายสูญเสียกลางทาง

เสด็จออกจากบางปะอิน เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ล่องมา ตามลำแม่น้ำ เรือฉันมาล่วงหน้า ทราบว่าเสด็จประทับวัดปรมย์ยิกาวาสครู่หนึ่ง แล้วเลยประพาสสวนสะท้อนของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อม แขวงเมืองนนทบุรี ว่ามีสะท้อนอย่างดี ๆ ที่สวนนั้นมาก กำลังสะท้อนออกผล เจ้าของสวนเชิญ เสด็จเก็บสะท้อน ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย และทรงพระกรุณาแก่เจ้าของ สวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรมที่หน้าวัดเขมา จอดเรือพระที่นั่งเข้ากับ สะพานหน้าวัดอย่างเราไปเที่ยวกัน ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นห้องพระโรง ไม่มี พลับพลาฝาเลื่อนอย่างใด เจ้าพนักงานเจ้าของห้องที่ก็ดูเหมือนจะไม่รู้ตัวว่า จะเสด็จมาประทับแรมที่นั่น การล้อมวง* กงกำจัดกันตามแต่จะทำได้ ดูก็สนุกดี จนเวลา ๒ ทุ่มเศษกรมหลวงนเรศร์เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึง ได้ยินรับสั่งว่า “อาสน์แข็ง** ๆ กันไม่รู้ พอรู้ก็รีบมา จะต้องนั่งอยู่ยงรุ่ง”

*การล้อมวง - การรักษาความปลอดภัยถวายเจ้านายชั้นสูงด้วยวิธีกวาดขันคนที่จะเข้าออกใน บริเวณที่ประทับ ส่วนกงกำ ที่ต่อมานั้น เป็นคำชนิดที่เรียกในภาษาไทยากรณ์ว่า อุทานสร้อยบท คำเช่นนี้ มีอยู่มากเสมอในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕

**อาสน์แข็ง - หมายถึงการที่ผู้ใหญ่ทำงุนงงในความรักใคร่ชอบของคนที่อยู่ในที่ลำบาก ดัง เช่นที่ปรากฏในเรื่องนิทานบทกลอนต่าง ๆ เป็นต้นว่าสังข์ทองที่กล่าวถึงพระอินทร์ว่า “ทิพยอาสน์ เคยอ่อนแต่ก่อนมา กระด้างคังศิลาประหลาดใจ จะมีเหตุมันแน่นในแดนดิน อมรินทร์เร่งคิดสงสัย จึง สอดส่องทิพเนตรดูเหตุก็แจ้งใจในนางรจนา แม้นมิไปช่วยจะม้วยมอด....”

วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ออกกระบวนล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่ และคลองภาษีเจริญ ผ่านมากระบวนหน้าตามเคย ประจวบเวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อน ดิดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉันจึงปล่อยเรือไฟที่จูงเรือให้คอยตามเรือไฟลำหน้า ส่วนตัวฉันเองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอดคอยเรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทู้แบน รอ ๆ อยู่เท่าใด ๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามออกมา น้ำก็แห้งงวดลงไปทุกที พอแน่ใจว่าเรือไฟคงติดเสียกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าคร่อมเสบียงอาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น และนายอักษฎาฐคุท่าจะออกหิว จึงชวนกันขึ้นบก เดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกงกินที่ตลาดบ้านกระทู้แบน ไปเจอคนผัดหมี่ดี คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณเทศา ผ่านมาเป็นต้องแวะกินหมี่เสมอ ซื้อเสบียงอาหารได้พอกลั่นแล้ว ได้ยินเสียงละครที่โรงปอน นายอักษฎาฐเกิดอยากดูละคร พากันไปดูไปเจอเจ้าของละครเจ้ากรรม รู้จักว่าฉันเป็นหุ้มแพร* มหาดเล็ก ต้องรีบหนีพากันมาลงเรือ แต่กระนั้นก็ไม่พ้น พอประเดี๋ยวเจ้าหุ้มแพรพาพากันมารุมมาดุ่ม พิธีแตกเพราะนายอักษฎาฐที่เดียว ถ้านายอักษฎาฐไม่พาไปดูละคร ก็คงจะได้นั่งกินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลับต้องกินสำหรับกับก้อนแล้วตอบแทนเขาแทบไม่ไหว

จอดรอกระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟพวกล่องหน้าหลุดออกมาได้ที่ละลำสองลำ ตามคุก็ไม่ไ้ความว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือลำหนึ่งว่าประทับแรมอยู่ที่หน้าวัดหนองแขม ฉันก็เลยจอดนอนคอยเสด็จอยู่ที่กระทู้แบนนั่นเอง ครั้นรุ่งเช้าวันที่ ๑๖ ออกเรือล่องหน้ามาคอยเสด็จอยู่ที่ปากคลองดำเนินสะดวก พอประมาณ ๔ โมงเช้ากระบวนเสด็จมาถึง เลยเข้าคลองต่อมาน้ำกำลังท่วมทุ่งท่วมคันคลองเจิ่งทั้งสองข้าง แล่นเรือได้สะดวก พอบ่ายสัก ๓ โมงก็มาถึงหลักหก หยุดกระบวนประทับแรมที่วัดโชติทายการาม

* หุ้มแพร - เป็นยศข้าราชการกรมมหาดเล็กในสมัยก่อนเทียบเท่านายร้อยเอก

เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่ง คือไร่ที่น้ำท่วม เจ้าของไร้กำลังเก็บเอาหอมกระเทียมขึ้นฝั่งตามนอกชานบ้านเรือนตลอดจนบนหลังคา เพราะไม่มีที่ดิน น้ำท่วมเป็นทะเลหมด ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิง กำลังตากหอมกระเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่า แก่ไม่รู้จักรู้ว่าใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ครั้นเสด็จขึ้นเรือนแล้วเพียงต้อนรับชายฝั่งยังไม่พอใจ ยังเข้าไปยกหม้อข้าวกับกระบะไม้ใส่ชามกะลา มีผักกาดผัดหมู ปลาเค็ม น้ำพริก กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเก่าไว้สำหรับแกกินเองในเวลาเย็นมาดั่งจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสด็จประพาสไปรเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดีว่า ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอชายฝั่งเชิญพวกเราที่เข้าล้อมสำรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าเจ๊กฮวดถูกชายฝั่งอายุราวสัก ๒๐ ปีมาช่วยยกสำรับกับค้อน ขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กฮวดมันนั่งดู ๆ พระเจ้าอยู่หัวประเดี้ยวเอ่ยขึ้นว่า “คล้ายนักคล้ายนักขอรับ” ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี้ยวก็ลุกขึ้นนั่งของ ๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัวบอกว่า “แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก” ชายฝั่งยายแฝงเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสำรับกับข้าวที่ชายฝั่งเลี้ยง

เสด็จเที่ยวนี้ตั้งคันชอบกลดี ที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจากบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายขึ้นมาก

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

วันนี้ฉันเหนื่อยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่าพรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ห่างทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์ยาก จึงลุกขึ้นนั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ในเวลาเห็นจะราวสักสองยาม ถ้าเขียนวิปลาสกลาดเคลื่อนอย่างใดบ้าง ขออภัยโทษเถิดอย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้น ณ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรีราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านเทศา พอจอดเรือแพกันเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่ารับสั่งให้เตรียมรถไฟพิเศษจะเสด็จไหนในบ่ายวันนั้นไม่ทราบ เป็นแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตามเสด็จด้วยจนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่าเห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นั่งไปสักครู่หนึ่งก็ได้ทราบความจริงดังคาดว่าจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นัยว่า จะจะไปไม่ให้ผู้ใดทราบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลาเป็นปกติ ไม่ได้จัดการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จแต่อย่างไร เมื่อรถไฟไปถึงสะเตชั่นบ้านปากท่อหยุดรถหลีกรถเมืองเพชร พบเจ้าพระยาสุรพันธ์ยืนอ้อมคอยรับเสด็จอยู่ที่สะเตชั่น ดูเป็นที่ประหลาดใจกันมาก ด้วยการที่เสด็จก็สั่งกันเป็นปัจจุบันทันด่วน และได้กำชับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอกไปเมืองเพชรว่าจะเสด็จ เหตุใดความนี้จึงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์ถึงล่วงหน้า

มารับเสด็จอยู่ได้เป็นครึ่งทาง ใคร ๆ ชักใช้ไต่ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอกว่าคอยสืบอยู่จึงได้ทราบ ทำให้เกิดฉงนสนเท่ห์แปลกกันไปต่าง ๆ จนท่านผู้ที่เป็นต้นรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกตกใจเกรงความผิดว่าจะไม่ปิดข่าวเสด็จได้มิดชิดตามพระราชประสงค์ ต่อมีรับสั่งชักใช้ จึงได้ความจากเจ้าพระยาสุรพันธ์ทราบทูลว่าบ่าวมาอยู่ที่สะเดชั้นรถไฟได้ทราบจากนายสะเดชั้นว่าได้รับโทรเลขส่งไปจากเมืองราชบุรีว่าจะมีรถไฟพิเศษไปเมืองเพชรบุรีในบ่ายวันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยาสุรพันธ์ เจ้าพระยาสุรพันธ์นึกว่ารถไฟพิเศษนี้ บางทีจะเกี่ยวกับการเสด็จสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงรีบขึ้นรถบ่ามาจากเมืองเพชร คาดว่าถ้าไม่พบเสด็จในรถไฟพิเศษก็จะเลยมาเฝ้าฟังราชการที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้เตรียมการรับเสด็จไว้ อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชร ได้ความดังนี้ อูสมกับภริยาเจ้าพระยาสุรพันธ์เมื่อได้ทราบว่าเสด็จเมืองเพชรจริง ๆ คุณท่านตกใจจนวาย จะไปโทรเลขสั่งโน่นสั่งนี่จนต้องกุมตัว และต้องสั่งเจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของเจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง และมิให้บอกข่าวเสด็จล่วงหน้าไปเมืองเพชรบุรีเป็นอันขาด เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีสังเกตดูก็เห็นได้ว่า ไม่มีการรู้ว่าจะเสด็จจริง ผู้คนเป็นปกติตามธรรมเนียมเมือง ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมืองกรมการจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาที่ละคนสองคนใส่เสื้อกลางทางบ้างสวมถุงเท้ากันบ้าง มาแต่ด้วยสลีปเปอร์บ้าง วิ่งกันไขว่ไปทั้งเมืองดูก็สนุกดีประทับใจที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรถไฟพิเศษกลับมาแรมเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันนี้ประจวบเป็นวันกำหนดบวชนาคบุตรพระแสนทองฟ้า เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้วเลยเสด็จไปทอดพระเนตรแห่บวชนาคที่วัดสัตนาท การเห็นก็แห่อย่างนาคราษฎร มีกลองยาวเถิดเทิงตามแบบที่เคยเห็นกัน ถ้าจะว่าก็ไม่น่าสนใจ แต่บังเอิญในเวลาเถิดเทิงคืออยู่ในลานวัด มีอ้ายบ้าคน ๑ ซึ่งพระเลียงไว้ไนใต้ถุนกุฏิออกสนุกขึ้นมาอย่างไรกรากออกมาช่วยรำ ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปไล่ก็มีรับสั่งว่า

ช่างมันเถิด อ้ายบ้ารำไปรามาประเดี้ยวแลบลิ่นหลอกแล้วก็เดินออกไปเสียจากวัด ใครจะไปเรียกให้มารำอีกก็ไม่รำ

เวลาบ่ายวันนี้ทรงเรือมาด ๔ แจว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำไปประพาส ในแม่น้ำอ้อม เรือลำเดียวอยู่ข้างจะยัดเยียด จึงมีพระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แจวสำหรับตามเรือมาดพระที่นั่งสกลาหนึ่ง ช่วยกันเสาะหาไปตามทางไป เห็นที่บ้านแห่ง ๑ จึงแวะเข้าไปถามซื้อ ได้ความว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น แต่เป็นเรือชำรุดหาได้ซื้อไม่ ที่เรียกว่ากำนันเหม็นนั้น ที่จริงแถมจะซื้ออะไร ก็ไม่ทราบแต่บ้านเรือนของแกเหม็นเต็มที จึงสมมติกันว่าแกควรจะซื้อเหม็น ขื่อนี้ฉันเห็นเป็นคติระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาสไปแวะ พบจะได้รับสมมติซื้อว่าหลวงเหม็นพระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึงวัดเพลง จึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือคันไถยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือคันไถแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องคัน บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่ชื่อว่า “ทรงเรือคันงามเจ็ดฉาย” ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่าหลวงนายศักดิ์เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ซื้ออัน รับสั่งเรียกว่า คาอัน คาอัน เสมอ คำว่าเรือคันนี้ก็จะแปลว่าเรือคาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือคันกันเป็นหลายอย่างดังนี้อย่างไรจะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้ก็ว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมืองราชบุรีเกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยบอบมาตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนี้ว่าประพาสคัน เลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรเวดในวันหลัง ๆ ว่าประพาสคันต่อมา

วันที่ ๑๘ เสด็จเรือมาดแจวประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก ฉันไปตามเสด็จไม่ทัน ต่อเวลาค่ำจึงไปที่พลับพลา ได้ยินโจษกันเป็นปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่าในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวันไม่มีอะไรไปเลยมีแต่เงินติดกระเป๋ไปอย่างผู้ดี ๆ เช่นนี้

จะไปเที่ยวได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคนมีนายวงศ์ตะวันเป็นต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ขัดข้องด้วยไม่มีไฮเตลที่พักเป็นต้น ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรม จึงตกลงว่าควรจะทดลองดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟ แล้วและกลับทางเรือจนถึงพลับพลา แรมไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง ฉันได้รับคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนเลวจะขัดข้องอันใดมี เที่ยวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเที่ยวขอเขากินก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่สุดจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเที่ยวกันเช่นนั้นลงไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมาดี ซึ่งรังเกียจกับข้าวของกินที่เขาว่างเร่ขายไว้ตามตลาด และรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็นการยากที่จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในวันพรุ่งนี้

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จจ้ออาศัยรถไฟไปยังกรุงเทพฯ ที่ใช้คำว่าเสด็จจ้ออาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓ ประทับปะปนไปกับราษฎรไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟก็เหลือดีมีอธยาศัยรู้พระราชประสงค์ที่จริงแสร้งแต่เกล้งทำเฉยมาเรียกดิเก็ดตรวจพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำให้ไม่ให้เกิดกันอย่างไรต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้าแกออกจะซีด ๆ และเมื่อไปเรียกดิเก็ดพระเจ้าอยู่หัวมือไม้แกล้งนินทา

เรื่องทดลองเดินทางด้วยไม่มีอะไรนอกจากเงินตามที่ได้ปรึกษากันเมื่อคืนนี้นั้น เป็นตกลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่โพธาราม หาเสวยเย็นที่นั่นแล้วจะหาเรือล่องกลับลงมาเมืองราชบุรี ได้แบ่งหน้าที่ผู้ที่เป็นพนักงานพาหนะพวก ๑ พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ที่จะต้องจัดทำกรที่เกี่ยวกับแผนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวกด้วยน้ำพัดสะพานที่บ้านกล้วยเซไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสารลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถฟางใหม่ฟากสะพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้างเล็กน้อย แต่ก็มิมีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกองเสบียงได้เห็นปลาทุสดเจ๊กเอามาแต่เมืองเพชรบุรีกระจาดหนึ่ง จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าซื้อตกลงได้ปลาทุสดนั้นมาเป็นเสบียงสำหรับเวลาเย็น เป็นที่อุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิดพลาด ครั้นไปถึงโพธารามต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตามหน้าที่ที่กะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช่าเรือและหาที่อาศัยชุมนุมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหารเครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ คือ หม้อข้าวและถ้วยชามรามไห เป็นต้น ได้พร้อมแล้วก็หุงข้าวต้มแกงตามลำพังฝีมือพวกที่ไปตามเสด็จสำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการคาดผิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนจะกินอิมจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ ทุ่มออกเรือที่เข้าเขา ๓ ลำ ล่องลงมาจากโพธาราม เรือเหล่านี้เป็นเรือประทุน ๒ แจว ที่เขابرทุกของสวนขึ้นไปขาย เสร็จแล้วจ้างเจ้าของเขาแจวลงมาส่ง

ได้บอกมาข้างต้นว่า การเสด็จวันนี้ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อขาล่องเรือลงมาในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ารอบคิดไว้ที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่า รูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกได้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ หน รับสั่งถามว่าได้ที่ไหนบ้าง แกราบทูลว่า “ได้เห็นในบางกอก ๒ หน กับมาเห็นวันนี้อีกหน ๑” ล่องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา ๔ ทุ่ม เขียนมาถึงนี้ออกหวานอนเต็มทีขอยุติเรื่องราวตอนนี้แต่เพียงนี้

จดหมายฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึงเรื่องที่ไปทำ
ครัวปัจจุบันเลี้ยงกันที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ได้ไปในวันนั้น ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัว
เป็นต้นลงมาพากันเห็นคุณในการที่ทำครัวเลี้ยงกันในเวลาที่ยาวหาความสบาย
เช่นนี้ ว่าเป็นเหตุให้เจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งถูกทำเป็นอันมาก จึงตกลง
จะการให้มีเครื่องครัวปัจจุบันติดไปในเวลาเสด็จประพาสต้น ก็มีหม้อข้าว
เตาไฟ ถ้วยชามและเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาด
จะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้แห่งใด จะแวะซื้อเสบียงอาหารและไปหาที่ทำครัว
เลี้ยงกันในระยะทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้นก็แบ่ง
หน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับข้าวของกินเป็นก็มีหน้าที่เป็นหน้าเตาสำหรับ
ทำกับข้าวของกิน ที่หุงข้าวดีเป็นพนักงานหุงข้าว ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวกที่
ทำอะไรไม่เป็นแต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เป็นกองล้างชาม
กับคุณหลวงรัตนาวุธ นายอภัยวุธและท่านมหาสม รวมสี่คนด้วยกัน ที่จริง
นายวงศ์ตะวันก็ทำอะไรไม่เป็น ควรจะมาล้างกองล้างชามด้วยกัน แต่เขาอายุ
ดูเหมือนจะเห็นว่า การล้างถ้วยชามนั้นเป็นหน้าที่เลวทรามนัก สู้ไปอาสาพวก
หน้าเตาให้เขาใช้สอยขอดเกล็ดปลาและสับหั่นไปตามเพลง ที่จริงหน้าที่กอง
ล้างชามนั้นเป็นการประณีตมาก เมื่อฉันเล่าให้ฟัง พ่อประดิษฐ์ก็คงจะเห็นว่า
ไม่ใช่การเลวเลย คือในกองนี้มีสบู่ แปรง ผ้าสำหรับเช็ด และส้มสำหรับฟอก
จัดลงไว้ในหีบ ซึ่งเที่ยวซื้อเอาตามตลาดเหมือนกับหีบปิกนิกเป็นเครื่องมือ

สำหรับตัว เมื่อเสด็จไปถึงที่ใดซึ่งกะว่าจะเป็นที่ทำครัวและเลี้ยงอาหาร หน้าที่ของพนักงานกองล้างชาม ในเบื้องต้นจะต้องเที่ยวตรวจหาว่าสถานที่ใดควรจะเป็นที่เลี้ยงและเป็นที่ทำครัวได้ ยกตัวอย่างดังว่าจะทำครัวเลี้ยงกันที่วัดแห่งใดแห่งหนึ่ง พอจอดเรือเข้าไปพนักงานกองล้างชามก็ต้องขึ้นก่อน ไปเที่ยวหาที่ว่าจะควรใช้การเปรียญหรือศาลาน้ำจะเหมาะดี เมื่อตกลงสมมติที่แล้ว กองล้างชามจะต้องเที่ยวหาโถ่งอ่างและน้ำสำหรับใช้ให้พอการ กระบวนเที่ยวกันคว่ำเหล่านี้อีกอบจะถูกหมากัดก็หลายครั้ง บางทีก็ไปดกร่อง บางทีหัวโดนชายคามีอันตราย ต้องการความกล้าหาญอยู่บ้าง ครั้นได้ที่แล้วต้องลงมือล้างถ้วยชามฟอกด้วยสบู่ให้สะอาดหมดควา และเรียบเรียงไว้จ่ายแก่พวกหน้าเตาให้ทันต้องการใส่กับข้าว ล้างชามเสร็จแล้วคราวนี้ต้องปูเสื่อปูพรม ตั้งกระโดนคนที่และยกกับข้าวไปเรียบเรียง เสร็จแล้วพนักงานล้างชามยังมีหน้าที่ที่จะต้องเชื้อเชิญบริษัทยาให้พร้อมกันมาบริโภคอาหารจึงเป็นเสร็จธุระ ที่ฉันพรรณนามาถึงหน้าที่กองล้างชามนี้อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ถ้าไม่พรรณนาให้เข้าใจ พอประติษฐ์ก็จะเห็นว่าหน้าที่ของฉันเลวทราม เพราะที่จริงชื่อกองล้างชามไม่รู้เพราะมันไปเข้าสู่ภาษิตโบราณที่เขาว่า “อิมก่อนดูโขนดูหนัง อิมทีหลังล้างถ้วยล้างชาม” เรื่องล้างชามออกจะเสียชื่ออยู่จึงต้องอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จต่อมา วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาด ไปพบยายเจ้าของเรือที่แกะเคยเห็นเจ้าชีวิต ๓ คน แกะพาถูกมาเผ้าทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องแต่งตัวแก่เด็กนั้นหลายอย่าง ประพาสตลาดแล้ว ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระบวนเรือพลับพลาให้ล่องลงไปตามลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เสด็จเรือมาด ๔ แจว มีเรือคันที่ซื้อใหม่เป็นเรือที่นั่งรอง พ่วงเรือไฟเล็ก เข้าทางแม่น้ำอ้อม ไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่ พวกเราเดินขลุมนขวัญักไขว่กันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำลังเล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน ฉันเดินไกลไปดู ไปพบ

ทหารเรือซึ่งเคยเป็นบ็อยพระยาชลยุทธ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระซิบบอกอ้ายหมอนั้นว่า เอ็งอย่าบอกให้ใครรู้ว่าเสด็จ คุณมันก็นิ่งเฉยคืออยู่ไม่เห็นผู้ใดรู้เห็นวี่แวว จนกระทั่งเสด็จกลับถึงเรือ พอเรือออกจากท่าเจ้าพิณพาทย์ลิเกก็ตีเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ นี่แหละเป็นด้วยเหตุบ็อยพระยาชลยุทธไปโจษขึ้นหรืออย่างไรก็หาทราบไม่ ออกจากตลาดแจวเข้าคลองเล็กไปจนถึงวัดประดู่ หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดนั้น กองล้างขามเที่ยวตรวจไปได้รับความแปลกประหลาดที่วัดนี้ว่าเป็นหมอน้ำมนต์ มีผู้ที่เจ็บไข้ไปคอยรดน้ำมนต์รักษาตัวอยู่หลายคน ได้ความว่าเป็นโรคผีเข้าบ้าง ถูกกระทำอำเยีย* บ้าง และโรคอย่างอื่น ๆ บ้าง เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้วจึงพร้อมกันไปดูรดน้ำมนต์ รดน้ำมนต์อย่างนี้ฉันก็เพิ่งเคยเห็น คนพูดจากันอยู่ดี ๆ พอเข้าไปนั่งให้พระรดน้ำ ก็มีกิริยาอาการวิปลาสาไปต่าง ๆ บางคนก็เฝ้าแต่ขากเสลดพ่นน้ำลายดังซากปู ๆ ไปจนพระหยุดรดน้ำมนต์จึงหยุดขาก กลับหันมาบอกเราว่าสบายเบาในอกโล่งทีเดียว ยายแก่คน ๑ ตาบอด ถูกสาวพามาให้พระรดน้ำมนต์ พอรดเข้าก็ร้องครวญครางและวิงวอนว่ากลัวแล้ว จะไปแล้วเท่านั้นเถิดอย่างนี้จนพระหยุดถามคนไข้ได้ความว่า ยายคนนี้เดิมมีผู้มาขอลูกสาวแถมไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสดีอารมณ์ ต้องมารักษาตัวที่วัดประดู่ พอได้สดีก็อยู่ยั้งชั่วขึ้นสักหน่อย นี่แหละจะจริงเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบ เล่าเท่าที่ตาเห็น แต่พวกเราที่ไปตามเสด็จไม่มีใครรับอาสาเข้าไปให้พระรดน้ำมนต์ถวายตัวจึงไม่มีพยานที่จะยืนยัน ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปจากปูลงสักคนก็เห็นจะน่าเชื่อขึ้นมากออกจากวัดประดู่ล่องกลับออกมาได้ยืนเสียดกลางละครชาตรีมีอยู่ในสวนรับสั่งให้แฉะเรือพระที่นั่งเข้าไป จะใคร่ทรงทราบว่าเรามีงานการอะไรกันไปพบละครชาตรีมีอยู่ที่บ้านดาหมอสี เป็นพลเรือนอย่างโบราณลงมาต้อนรับเห็นดานี้จะนอนดูละครจนหลับ หน้าตาอยู่ยี่ ตัวยังเป็นรอยเสื่อ แต่แก้ต้อนรับ

* ถูกกระทำอำเยีย - ถูกกระทำตามวิธีไสยศาสตร์ ให้มีอันเป็นไปต่าง ๆ

แข็งแรงพูดจาอย่างเก่า ว่ายังงั้นชีพะยังงี้ชีพะ ไม่ใช่ขอรับหรือจะจำ นาน ๆ ได้พบอย่างนี้น่าฟังดี ได้ความว่าลูกแก่เจ็บได้บนบานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มีละครชาตรีแก่สืบบน ออกจากคลองวัดประดู่เย็นมากแล้ว เรือไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่จนจะค่ำ หาที่ทำครัวเย็นก็ไม่ได้เหมาะ ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสะอ้านดี มีเรือนแพอยู่ริมน้ำ รับสั่งว่าที่นี่เห็นพอจะอาศัยเขา ทำครัวสักครั้งหนึ่งได้ ให้กรมหลวงดำรงรับหน้าที่ขึ้นไปขออนุญาตต่อเจ้าของบ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นไต่ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านนายอำเภอ นายอำเภอไปจัดพื้นเรือไฟที่ตรงบ้านข้าม อยู่แต่ภรรยา ทารูจักกรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือนแพได้ดังปรารถนา พอชนของครัวขึ้นเรือนแพแล้ว กรมหลวงดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมาจากบนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับมาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัวที่เรือนแพ มุ่งหน้าตรงขึ้นไปถวายคำนับ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่เรือนใหญ่ นายอำเภอเพ็ดทูลกรมหลวงดำรงอยู่ ไม่ทันได้ก็คำ นายอักษฎาฐก็กลานสอกล่าหนังสือรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรง ว่า ขอให้เขารู้จักแต่กรมหลวงดำรงพระองค์เดียวเถิด ถิ่นนั่งดูท่านายอักษฎาฐ กลานเข้าเฝ้ากรมหลวงดำรง ทำท่าทางสนิทรากับเป็นข้าไท แต่กรมหลวงดำรง นั้นพออ่านหนังสือรับสั่งแล้วดูพระพักตร์สลดเห็นประทับนั่งไม่รับสั่งว่าอะไร เป็นแต่พยักพระพักตร์ให้นายอักษฎาฐกลับลงมา อีกสักครู่หนึ่งจึงได้ยินเสียงรับสั่งกับนายอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงราชการงานเมืองอะไรต่ออะไร อิงอยู่บนเรือน พวกกองครัวก็ทำครัวกันอยู่ที่เรือนแพ ทำเสร็จแล้วแต่งเครื่องให้ภูณหลวง นายศักดิ์เชิญขึ้น ไปตั้งถวายกรมหลวงดำรงเสวยพร้อมกับเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหาถวาย ครั้นเสร็จแล้วเมื่อจะลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับมาจะลงเรือ นายอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามลงมาส่งเสด็จมารุมมาคุ้ม พวกที่ไปตามเสด็จรับกระแสรับสั่งไว้ให้หมอบกราบรับเสด็จกรมหลวงดำรง อย่างเป็นข้าในกรม ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเสด็จหลบออกไปบังอยู่เสียหลังเก๋ง

ท้ายเรือ พระราชทานพระราชอาสน์ไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทับ
กรมหลวงดำรงเลยทรงไฉไลว่าเดือนหงายสบายดีจะยืนอยู่หน้าแท่น รีบให้ออกเรือ
แต่พอพ้นหน้าบ้านก็รับสั่งบ่นใหญ่ ว่าเล่นอย่างนี้เต็มที่ไม่สนุก แต่คนอื่นพากัน
หัวเราะกรมหลวงดำรงทั่วทั้งลำ เวลาสักยามหนึ่งจึงมาถึงที่ประทับเมือง
สมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย
แล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลอดคลองอัมพวา เสด็จเป็นอย่างประพาสต้นเหมือน
เมื่อเสด็จวัดประคู่ แต่วันนี้เกิดเหตุขัดข้องประพาสไม่ได้สะดวก ด้วยในเมือง
สมุทรสงครามนี้เขามีข้อบังคับกับกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลกประหลาดมา
ในท้องที่ ราษฎรบอกกำนันผู้ใหญ่บ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้านต้องรีบลงเรือไปทักถาม
เป็นธรรมเนียมบ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนี้ไม่ได้บอกให้ใครทราบว่าจะเสด็จอัมพวา
เขากงจะทราบแต่ว่ามีเรือและคนแปลกประหลาดมาก็ทำตามหน้าที่ จนเรารำคาญ
แจวกระดิกไปข้างไหนก็พบแต่เรือกำนันผู้ใหญ่บ้านออกมาถามว่าเรือใครไปไหน
หลบลำนี้นี้ไปเจอลำโน้นเหมือนกับจะถูกล้อมจับ ไข่แค่เท่านั้นเจ้านายที่ไปตามเสด็จ
๒ พระองค์กับขุนสวรรค์วินิจมีญาติวงศ์พงศาและพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวา
นี้มาก ท่านพวกเหล่านี้พอเหลือบแลเห็น ก็พากันขึ้นชมยินดีเรียกร้องกันติดตาม
มารุมมาคุ้ม ยิ่งหนีก็ยิ่งตาม ลงที่สุดพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือคันแยกไป
ประพาสแต่ลำเดียว ปล่อยเรือพระที่นั่งมาดไว้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านและชาว
อัมพवादิดตามให้พอใจ ฉันทูกอยู่กับเรือมาด นั่งนึกขันในใจที่พวกชาวบางช้าง
พากันยิ้มแย้มแจ่มใสติดตามมาเฝ้าเจ้านายที่เป็นญาติ และหมายจะพบปะขุน-
สวรรค์วินิจ ไม่มีใครในพวกนั้นจะคิดเห็นเลยว่ามาทำความรำคาญแก่ท่าน
ทั้ง ๒ นั้นสักเพียงใด เขามาดี ๆ จะโกรธจึงก็ยาก ขุนสวรรค์จึงออกป้อนุญาตว่า
ยายหนูแก่แล้วแดดร้อนเอากลับกลับบ้านเสียเถิด ยายหนูกลับไปประเดี้ยว
เรือลำนั้นกลับมาอีก ยายหมับแก่ไม่แก่เหมือนยายหนู และแก่ไม่กลัวแดดจะทำ

อย่างไร ช่วยกันคิดอ่านไล่พวกอัมพวาอยู่จนกระทั่งเสด็จกลับจากประพาส
คลองอัมพวา แล้วจึงได้ออกเรือเลยไปพักเสวยเช้าที่วัดดาวดึงส์ เสร็จแล้ว
แจวต่อไปบางน้อย ประพาสที่บ้านก้านันจัน แล้วกลับทางแม่กลองมาถึงที่
ประทับเวลา ๒ หุ่

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง
แล้วเสด็จวัดอัมพวัน กลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ พຼ่งนี้กำหนดจะเสด็จ
เมืองเพชรในกระบวนใหญ่ เพราะจะต้องข้ามอ่าวทะเลจากปากน้ำแม่กลอง
ไปข้างบางตะบูน แต่น้ำมากเรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลาเที่ยง ได้ทราบว่
ตอนเช้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมุก่อน แล้วจึงจะเสด็จมาขึ้น
เรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิมฉันตั้งใจว่าจะไปเขียนจดหมายต่อเมื่อเสด็จไปถึงเมืองเพชรบุรี
แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ได้ข่าวว่ามีเรือเมล์เดินถึงกรุงเทพ ฯ ประจวบ-
เรือเมล์จะออกพຼ่งนี้เช้า จึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

ณ วันที่ ๒๕ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้ตามเสด็จมา
ประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้ มีเวลาว่าง
อยู่บ้าง ฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมาบอกข่าวคราว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าเสด็จทรงเรือฉลอม แล่นไปออกไปประพาสละมู
ที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมแล่นไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำ
ด้วยกัน เทียวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้ตามละมู แล้วต้มข้าวต้ม ๓ กษัตริย์ขึ้น
ในเรือฉลอม ที่เรียกว่า ข้าวต้ม ๓ กษัตริย์นั้นคือต้มอย่างข้าวต้มหมู แต่ใช้
ปลาทุ กุ้ง กับปลาหมึกสดแทรกแทนหมู เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นในเช้า
วันนั้นเอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยเหมือนวันนั้นเลย เฉพาะเหมาะ
ถูกคราวคลื่นราบลมดี เรือฉลอมแล่นไปเร็วฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์-
อากา* เป็นกัปตันถือท้ายเรือพระที่นั่ง แล่นลือออกไปจากปากน้ำแม่กลอง
แต่อย่างไรแล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออก
ประหลาดใจแลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน
ฉันออกเข้าใจว่าเห็นจะแล่นไปเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว คูใกล้ปากน้ำบ้านแหลม
เข้าทุกที พอแล่นเข้าไปในปากน้ำ ก็พบกรมหมื่นมรุพงศ์* ทรงเรือไฟศรีอยุธยา

* เสด็จพระองค์อากา - พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ กรมหมื่น (ต่อมา
เป็นกรมหลวง) ชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ปรากฏพระนามว่าทรงถือท้ายเรือคืนัก

* กรมหมื่นมรุพงศ์ - กรมหมื่น (ต่อมาเป็นกรมขุน) มรุพงศ์ศิริพัฒน์ ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่ง
สมุหนายกบาลมณฑลกรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา)

มากอรับเสด็จอยู่ที่ปากน้ำ เป็นอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านได้ทรงนัดแนะกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงศ์กราบทูลว่า สำเร็จสนิททีเดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาเล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจวนจะถึงเมืองรับสั่งเรียกพวกที่ไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในแก่ง มีแต่กรมหมื่นมรุพงศ์ประทับอยู่หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันทแอบมองตามช่องม่าน เมื่อเล่นผ่านพลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั่น ได้ยินเสียงกรมหมื่นมรุพงศ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จถึงค่าละเจ้าคุณ ให้เตรียมคบไฟไว้เถิด ฉันทจะขึ้นไปหาเสเบียงที่ตลาดสักประเดี๋ยวกจะกลับลงมา” แล้วเรือศรีอยุธยาก็แล่นลอดสะพานช้างขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศรไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวจ้เจ้าพระยาสุรพันธ์วิ่งคุบตบมาหน้านี้ว ถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามาคอยแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ ล่วงหน้าไปปรับถึงบ้านปากท่อเมื่อเสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เพ็ดทูลว่าอะไร พวกเราก็สิ้นเกรงใจลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์อ้อ ๆ ไปตามกัน พอกลับหลังพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์โพล่มาโกรธเอาพวกเราไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงศ์เป็นผู้ถูกตัดพ้อต่อว่ามากกว่าผู้อื่น แต่ท่านยังโกรธเท่าใดก็ยิ่งทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้นจนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ไม่มีใครมีโอกาสได้ประพาสต้น เพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหนีไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีและสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไมใครจะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พ่อประดิษฐ์ทราบแต่พอเป็นเลา ๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือ น้ำ วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะเลคู่ ประทับแรมที่บางทะเลคู่คืนหนึ่ง ยุ่งชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมเล่นใบจากบางทะเลมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม น้ำจวดเรือติดที่ปากอ่าว พายุฝนก็ตั้งมีดมาจะร่อยุ่ซ้ากั้วจะถูกพายุ ผู้ที่ไป

ตามเสด็จจึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนเข็นเรือกับพวกเจ้าของเรือ สงสารแต่นายอักษฎาฐ เขาขอมยกให้แล้วว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง อุดสำหรั่งลุยเลนเข็นเรือโคลนเปื้อนมอมไปทั้งตัว พอเรือพ่นดินเข้าปากน้ำได้ ก็ถูกฝนใหญ่เปียกกันมอมแมม กลับถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑ วันที่ ๒๘ เสด็จประพาสพระนครคีรี ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพระวษาด้วย วันที่ ๒๙ เข้าเสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันนี้จะออกกระบวนเรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลมพรุ่งนี้จะออกจากบ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๖

บ้านปากไผ่

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

พรุ่งนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว วันนี้เขียนจดหมายเล่าเรื่องที่ตามเสด็จให้พ่อประดิษฐ์ฟังเสียอีกฉบับ ถ้ามีเรื่องราวอะไรต่อไปนี้ จะเล่าให้ฟังเมื่อไปพบกับพ่อประดิษฐ์ในกรุงเทพ ฯ ที่เดียว

ตั้งแต่ฉันจดหมายไปถึงพ่อประดิษฐ์ จากเมืองเพชรบุรี เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม บ่ายวันนั้นออกกระบวนใหญ่ล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลม ทอดพระเนตรเห็นเรือเปิดทะเลทอดอยู่ที่นี่หลายลำ รับสั่งว่าเรือเปิดทะเลมีประทุนน่าจะสบายดีกว่าเรือฉลอม ใครกราบทูลไม่ทราบว่าเป็นเรือเปิดทะเลแล่นใบเสียดีกว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จเรือเปิดทะเลแล่นใบจากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน เพราะเมืองสมุทรสงครามและคลองสุนัขหอนก็ได้เคยเสด็จประพาสแล้ว ตระเตรียมเรือเปิดทะเลกัน ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็แล่นใบออกจากปากน้ำบ้านแหลม ฉันตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่ง ตอนเช้าคลื่นราบได้สมดี ได้เห็นเรือเปิดทะเลแล่นเสียรวดเร็วดีกว่าเรือฉลอมจริงดังเขาว่า มาได้สัก ๒ ชั่วโมง พอพ้นปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกุ้งออก ๆ จะมีคลื่น เรือโยนแรงขึ้นทุกที ๆ มีคนที่ไปตามเสด็จด้วยกันเมาคลื่นลงหลายคน แต่ฉันมั่นใจว่าตัวเองคงไม่เมา เคยไปตามเสด็จทะเลมาถ้าจะนับเที่ยวก็แทบไม่ถ้วน ไม่เคยเมาคลื่นกับใครง่าย ๆ แต่อย่างไรวันนี้ดูออกจะสวิงสวายใจโดยไม่สู้ปกติ แต่ตั้งใจทำหน้าที่จนมาได้สักชั่วโมงหนึ่ง คลื่นเจ้ากรรมก็หนักขึ้นลงปลายฉันเองก็ล้มชอนกับเขาอีกคนหนึ่ง ขำคัมสีกษัตริย์หากษัตริย์อะไรที่

ทรงทำในวันนี้รับพระราชทานไม้ไผ่ ลงนอนเหมะอยู่หน้าเสาตอนสี่ระเรื่อ นึกน้อยใจนายมานพ เห็นเพื่อนกันเมาคลื่นชอบแต่จะหาน้ำหาข้าวมาช่วย หยอด นึกกลับเอาจล้องถ่ายรูปกันเล่นเห็นเป็นสนุก แต่จะตอบแทนอย่างไร เราก็เมาคลื่นเต็มทน ต้องนั่งนอนเฉยจนเรือแล่นไปเข้าปากน้ำท่าจีนจึงลุกโง่งขึ้นได้ หัวเหมือนไส้จะขาด เทียวคันคว่ำหาอะไรกิน ได้แต่ข้าวต้มซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทานขามหนึ่ง นอกจากนั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมาคลื่นว่ากันเสียชั้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมาคลื่นก่อนฉันยังช่วยกันซำเสียหมด เพราะฉันออกมานอนเฝ้าอยู่ทางหัวเรือ ลูกไม้ทัน ที่ได้กินข้าวต้มขามหนึ่งก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยเฉพาะ ถ้าหาไม่ข้าวต้มขามนั้นก็คงจะพลอยสูญไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเถิด พอเข้าแม่น้ำได้ก็นึกสาปส่งว่า ฉันชื่อว่าเรือเปิดทะเลถึงจะแล่นไปเสียดีกว่านี้อีกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเปิดทะเลอีกแล้ว

เสด็จมาถึงท่าจีน พอเวลาบ่ายแะขึ้นซื้อเสบียงที่ตลาดบ้านท่าฉลอมแล้ว เรือกระบวนใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพักทำครัวเย็นที่วัดโคกรกกราก ตัวฉันเองยังรู้สึกบอบซ้ำเรื่องเมาคลื่นไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักทีเห็นจะสบาย จึงขึ้นไปขอน้ำอาบบนกุฏิพระ ไปเห็นคุ่มน้ำตั้งเรียงกันอยู่บนนอกชานเป็นแถวเหมือนที่วัดประดู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏิคงเป็นพระหมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปขออาบน้ำ ท่านก็เข้าใจว่าฉันจะไปขอรดน้ำมนต์ ซึ่มีให้ไปนั่งที่ข้างคุ่ม ฉันได้เคยเห็นเยี่ยงอย่างที่วัดประดู่มาแล้ว จึงผลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างคุ่ม ทำท่าทางเอาอย่างดาซากปูที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอาขันมาดักน้ำเสกเป่ารดน้ำมนต์ให้ ฉันนึก ๆ ในใจว่าน่าจะลองซากปูหรือดินบัด ๆ ถวายพระสักที แต่ก็มายังใจเห็นไม่ได้การบาปกรรม และถ้าคนแถวนี้มีคนรู้จักว่าฉันเป็นใคร ก็จะเกิดเสียชื่อเสียงจะเลยเห็นกรรมทันตา แต่น้ำมนต์ของท่านองค์นี้ดีจริง ตั้งแต่รดแล้วรู้สึกวโล่งใจหายเมาคลื่นสนิททีเดียว

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนคันออกจากเมืองสมุทรสาคร ขึ้นไปตามลำน้ำ ไปพักทำครัวเช้าที่วัดบางปลา ส่วนกระบวนเรือใหญ่ ให้ตรง ขึ้นไปจอดที่บ้านจิวรายแขวงเมืองนครชัยศรี ระยะทางวันนี้ไกลด้วยไม่มีอะไร สนุกด้วย ที่สุดเมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัดตีนท่า ก็เป็นวัดศาลารวนเร จวนจะหักพัง ช้ำถูกฝนถูกพายุลูกกลางคืนจึงได้ออกเรือแจวคลำขึ้นมามีด ๆ รอดตัวที่ได้น้ำขึ้น แจวตามน้ำขึ้นมาจากนใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟได้ฟ่วงดอขึ้นมา ถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ ทุ่ม

วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จจรไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์ ทำครัวเช้าที่ ตานพระ เจ้าคุณสุนทรเทศาแกงไก่ดีพอใช้ เพราะไก่พระปฐมเป็นที่เลี้ยงลือ อยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาสที่พระประโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่ง โจษกันว่ามีอยู่นั้น คือท่านสมภารวัดพระประโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสม ของโบราณที่ขุดได้ในแถวพระปฐมพระประโทนไว้มาก แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อน มิได้ยอมให้ผู้อื่นผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึง ไปถามถึงเรื่องของท่านสมภารก็ยินดีเชิญเข้าไปในกุฏิแล้วยกหีบห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มากถวายให้ทอดพระเนตร และยอมให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณ คือพระพุทธรูป เป็นต้น ซึ่งเป็นของ แปลกดีหลายอย่าง ออกจากพระประโทนมาประทับทำครัวเย็นที่บ้าน ซึ่ง พระยาเวียงไฉนออกไปตั้งผสมม้าอยู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึง บ้านจิวรายเวลาสัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๒ สิงหาคม ฉันทล่องหน้าขึ้นมาก่อน ทราบว่าเสด็จแวะประพาส ที่คลองภาษี แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้องเวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิมกะว่าจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่ายสัก ๒ โมง จะประพาสบ้านสองพี่น้องและบ้านบางสีในเย็นวันนั้น รุ่งขึ้นจะออกกระบวน จากสองพี่น้องแต่เช้า ไปประทับแรมที่เมืองสุพรรณที่เดียว แต่เสด็จมาถึงเย็น

เวลาไม่พอประพาส จึงต้องกระยะทางเก่าใหม่ คือวันที่ ๓ เข้าประพาสบ้านสองพี่น้อง จะออกจากสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไปถึงเมืองสุพรรณไม่ได้ จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้องกับเมืองสุพรรณอีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้กรมหลวงดำรงเสด็จไปเลือกและจัดที่สำหรับประทับแรม ฉันทนุกมีหน้าที่ไปตามเสด็จกรมหลวงดำรง จึงได้ออกเรือล่องหน้ามาแต่เช้ามีด กรมหลวงดำรงทรงเลือกเห็นที่วัดบางบัวทองเป็นที่สมควรดี ตกกลางคืนให้จัดที่ประทับแรมที่หน้าวัดนั้น ฉันทนุกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๘ ชั่วโมง ไม่ไล่ผู้คนและเครื่องมือก็ไม่มี จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับทันเสด็จ ฉันทนุกถามกรมหลวงดำรง ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้ ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร มีรับสั่งให้เรียกประชุมอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกัน แล้วรับสั่งว่าวันนี้เจ้านายของเราจะเสด็จมาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแผ้วถาง และทำสะพานที่จอดเรือพระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกลและชาวบ้านแถวนี้ยังไม่ได้เคยรับเสด็จเลย และที่ยังไม่ได้เคยเห็นเจ้านายของแกลเองก็มีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปเที่ยวป่าวร้องราษฎรในแถวนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีดพร้าเครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกันทำรับเสด็จสักที่จะได้หรือไม่ พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรง ต่างคนเที่ยวติดตามเรียกลูกบ้านและหาไม้ไผ่มาทำการตามรับสั่ง ใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย ดูเต็มใจแข็งข้อที่จะทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ถูกขอแรงทำงานก็พากันมารับอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนทำงาน ประเดี๋ยวมีคนเอาข้าวมาให้ประเดี๋ยวมีใครเอาปลามาเติม ตลอดลงไปจนผักหญ้า หนากบหุ่รก็มิใช่ผู้เอามาช่วย กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าเสบียงอาหารให้ก็ไม่มีใครยอมรับ ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมง การแล้วเสร็จเลี้ยงกันเอิกเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดี ด้วยเห็นแล้วว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

ส่วนข้างทางที่เสด็จนั้น ได้ยินว่าเสด็จไปประพาสข้างปลายคลองสองพี่น้อง จะประพาสที่ใดบ้างหาทราบไม่ ได้ความแต่ว่านายวงศ์ตะวันไปถูกหมากัด ประพาสคลองสองพี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม เมื่อทำครัวอยู่นั้นพวกเราใครตบเปิดได้ปลาเทโพตัว ๑ ทราบว่าแกงเทโพวันนั้นอร่อยนัก แต่นายอัยยภูวณฺเฑระหรีราย ไปตรกร่องที่วัดบางสามพลก้ำไปหน่อยหนึ่งเสด็จมาถึงที่ประทับวัดบางบัวทองเวลาประมาณสัก ๒ หุ่

วันที่ ๔ เวลาเช้าออกกระบวนเรือไฟงูขึ้นไปได้เพียงบางปลาม้าถึงที่น้ำตื้น ค่อนั้นต้องแจวขึ้นไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่งประทับที่สุขุมาราม ชื่อสุขุมารามที่เรียกกัน เรียกตามได้ยินรับสั่ง เห็นจะเป็นชื่อพระราชทาน ไม่ได้ยินพวกชาวสุพรรณเขาเรียก ความจริงนั้นที่ตรงนั้นเป็นบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม ญาติวงศ์ของท่านยังอยู่หลายคนได้พากันมารับเสด็จเฝ้าแทน ดูทรงพระกรุณามาก แต่คำอาราม ๆ เคยได้ยินแต่เป็นชื่อวัด นี่ทำไมจึงเอามาพระราชทานค่อท้ายชื่อบ้านเจ้าคุณสุขุม ชื่อนี้ฉันยังตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสุพรรณคราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยไม่ถูกฤดูเหมาะ ในเวลานี้น้ำแม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือก็ขัดข้อง ส่วนทางบกฝนก็ตกพอแผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลน จะไปไหนก็ยาก เพราะฉะนั้นจึงเสด็จประพาสได้ทีใกล้ ๆ ในบริเวณเมือง ในวันที่ ๔ นั้นเสด็จไปประพาสเหนือน้ำประทับเสวยที่วัดแค วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองวัดมหาธาตุหลักเมือง และวัดป่าเลไลยก์ เวลาบ่ายออกกระบวนล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาม้า ถึงยังวันอยู่ จึงทรงเรือพระที่นั่งเล็กล่องลงมาประพาสข้างใต้ประทับเสวยเย็นที่วัดบางยี่หน

วันที่ ๖ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือเสด็จในกระบวนใหญ่ เรือไฟงูเข้าคลองบางปลาม้ามาทางคลองจรเข้ใหญ่ เวลากลางวันถึงบ้านผักไห่ จอดเรือ

ประทับแรมที่บ้านหลวงวารี เวลาบ่ายทรงเรือเมล์ของหลวงวารีขึ้นไปประพาส
ข้างเหนือ น้ำ เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ ทุ่ม

การเสด็จคราวนี้เป็นที่เรียบร้อย มีความสุขสบายทั่วกัน คือพระเจ้าอยู่หัว
โดยเฉพาะเวลานี้ นับว่าทรงสบายหายประชวรเป็นปกติแล้วได้

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันตามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ต่อมาอีกสองวันฉันก็ไปที่บ้านพ่อประดิษฐ์ หมายถึงจะไปเยี่ยมเยียนถามข่าวคราว คนที่บ้านบอกว่าพ่อประดิษฐ์ออกไปเมืองสงขลาเสียแต่เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม และไม่ทราบกำหนดว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียดายที่มาแล้วคลาดกับพ่อประดิษฐ์เสียดังนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จ ฉันได้มีจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์หลายฉบับ พ่อประดิษฐ์จะได้รับทั้งหมด หรือพลัดพรายหายสูญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับหลังที่ส่งมาจากบ้านผักไห่ว่า ถ้ามีข่าวคราวในการเสด็จต่อมาอย่างใด จะไว้มารุ่นให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสียเช่นนี้ยังมีข่าวคราวอีกเล็กน้อย จึงบอกมาให้ทราบในจดหมายฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดระยะทางเสด็จตามที่กะไว้ในวันนั้น กระบวนเรือใหญ่จะล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ดและบางไทร ไปรอเสด็จที่บางปะอิน แต่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้นแยกขึ้นทางบางโพงผาง เข้าคลองบ้านกุ่มมาออกภูเขาทอง ล่องลงมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บางปะอิน แต่ไปเกิดเข้าใจผิดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่ากระบวนเรือใหญ่จะแยกขึ้นทางบางโพงผาง แล้วไปล่องลงทางลำน้ำสีสุก พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่ไปทางบางโพงผาง เรือกระบวนต้นตามมาภายหลังติดกระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่นและเครื่องบูชาขยันได้รับเสด็จทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำบากและขัดข้องแก่การประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระหว่างกลางกระบวนใหญ่

จึงจำเป็นต้องรอรื้อลากคูป ๆ ตามมา จะหาที่แะทำครัวเข้าที่วัดวาแห่งไร
พระก็ลงมานั่งชยันโตตั้งเครื่องบูชาเสียทุกวัด แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจน
หิวอ่อน จึงมาพบบ้านแห่งหนึ่งที่บางหลวงอ้ายเอียง คูท่าทางชอบกล มีสะพาน
และโรงยาวอยู่ริมน้ำหน้าเรือนฝากระดานเจ้าของบ้าน เห็นจะอาศัยทำครัว
เลี้ยงกันที่นั่นได้ จึงแะเรือเข้าไปได้ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านกำนัน แต่ตัวกำนัน
ไปค้าข้าว อยู่แต่นายช่าง อำแดงพลับ พ่อตาแม่ยาย ออกมาต้อนรับแข็งแรง
ด้วยขายพลับเองมาช่วยทำครัวด้วย

คูท่าทางนายช่างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอเห็นพวกเรา
ก็ไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาทีเดียวว่าเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จ
มาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่
ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาดั่ง แล้วเข้าไปนั่งเคียงไหล่สนทนากับพระเจ้าอยู่หัว
มิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคิดว่าแะกว้างขวางทางรู้จักผู้ลากมากดี
ก็สมดังถ้อยคำที่แะเล่า ว่าแะได้เคยลงมาบางกอกบ่อย ๆ และบุตรชายของแะ
ก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แะรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัว
แะก็เคยเฝ้า มีใครสอดถามเข้าไปตรงนี้ว่า แะจำพระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แะกลับ
ชูเอาว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมิตีดยุบนเรือน เลยชวน
พวกเราขึ้นไปบนเรือน ไปนั่งคุยที่หอนั่งอีกพักหนึ่ง ประเดี๋ยวได้ยินเสียง
ยายพลับอะอะขึ้นที่ในครัว ได้ความว่าแะเอ็ดหมื่นสรรพกิจเรื่องชิมแะง แะว่า
เป็นผู้ลากมากดีทำไมถึงชิมแะงด้วยจวัก เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยเขกันใหญ่
การทำครัวที่บ้านนายช่างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วย
เจ้าของบ้านทั้งผัวเมียรับรองแข็งแรง และมีได้มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย
เมื่อเลี้ยงดูกันเสร็จแล้วนายช่างได้ปรารภว่า อยากจะได้ปิ่นมาเชอร์สัก
กระบอกหนึ่ง เขาว่าจะส่งเสียซื้อหาต้องขออนุญาต แะไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาต
ที่ไหนขอให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระหาซื้อให้แะสักที ส่วนเงินทอง

ราคาปิ่นจะสิ้นยังเท่าใดไม่เป็นไร แก่จะคิดให้เต็มราคาอย่าวิตกเลย “คุณ” ก็ยินดีรับเป็นพระที่จะให้นายช่างได้ปิ่นมาเซอร์ดั่งประสงค์ เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายช่างพระราชทานกระดาชชนบัตรของหนึ่ง ดูเหมือนจะเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยบาทตอบแทนที่นายช่างรับเสด็จ บางทีนายช่างก็จะรู้ว่าใครเมื่อตรวจชนบัตรดู รู้ว่าจำนวนเงินมากผิดปกติที่ผู้อื่นจะให้ในการเช่นนี้

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายช่างใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยาโบราณ ผู้แทนเทศาภิบาล ซึ่งไปในท้ายเรือพระที่นั่งถูกบังคับให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุน เพราะคนแถวนั้นรู้จัก ต้องส่งข้าวส่งน้ำพระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อออกเรือแล้วพ้นทุกข์ เสด็จมาถึงบางปะอินเวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพ ฯ ในวันนั้น เป็นจบเรื่องระยะทางเสด็จประพาสตั้งแต่เท่านี้

นายทรงอนุภาพ

ป.ล. เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช่างกับยายพลับพลา ลูกหลานลงมาเกือบหมดครัว แก่เที่ยวสืบถาม เมื่อได้ความว่าใครได้ไปตามเสด็จที่บ้านแกบัง ก็เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้า คุณน้าสงสาร ฉันทามแก่ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แก่บอกว่าพอเสด็จแล้วพวกเพื่อนเขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่เขาจำพระเจ้าอยู่หัวได้มาบอกยืนยันว่าพระเจ้าอยู่หัวแน่ แก่เห็นสมด้วยเงินที่ได้รับพระราชทานถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน ก็ยิ่งตกใจจึงรีบจัดเรือพาลูกหลานล่องมากรุงเทพ ฯ ในวันรุ่งขึ้น แก่ยังจะไปกราบทูลวิงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จขอให้พาเข้าเฝ้าจะไปกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่จะได้เฝ้าแล้วหรือยังฉันยังไม่ทราบ

ท.อ.

จดหมายฉบับที่ ๘

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑

ถึง พ่อประคิษฐ์

ด้วยเมื่อสัปดาห์ ๑๒๓ ฉันไปตามเสด็จประพาสต้น ได้มีจดหมายเล่าเรื่องประพาสครั้งนั้นไปยังพ่อประคิษฐ์เป็นจดหมาย ๗ ฉบับ จดหมายเรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ในหนังสือทวิปัญญารายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาสต้นเข้าพิมพ์เป็นเล่มเดียวกันฉันเที่ยวหาต้นฉบับครั้งที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทวิปัญญาและที่มีต้นร่างอยู่รวบรวมได้จดหมายแต่ ๖ ฉบับ ขาดจดหมายฉบับที่ ๓ ตอนเสด็จประพาสเมืองราชบุรี หาต้นฉบับไม่ได้ จึงต้องมีจดหมายฉบับนี้มายังพ่อประคิษฐ์ขอให้ช่วยกันค้นจดหมายเหล่านั้นถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประคิษฐ์ ขอจงสงเคราะห์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ทั้งไปรษณีย์ส่งมาให้ด้วย ถ้าได้สำเนามาดังประสงค์ฉันจะขอบคุณพ่อประคิษฐ์เป็นอันมาก

บางที่พ่อประคิษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกถึงว่าจดหมายเรื่องประพาสต้นก็ได้ลงพิมพ์เป็น ๕ - ๖ ปีมาแล้ว เหตุใดจึงเพิ่งจะมาคิดรวมพิมพ์เป็นเล่มเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่าเมื่อพิมพ์เรื่องประพาสต้นลงในหนังสือทวิปัญญารายเดือนผู้ที่อ่านโดยเฉพาะผู้ที่ได้ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้น พวกเขารับว่าเป็นหนังสืออ่านสนุกดี มีผู้อาจจะให้พิมพ์รวมเป็นเล่มแต่ครั้งนั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาสต้นเป็นที่สำหรับเล่ากันเล่นอยู่เรื่องหนึ่งแต่ฉันไม่เห็นสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้วเรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า “เมื่อกระนั้น”

สำหรับชอบเล่าชอบคุยกัน เรื่องประพาสต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น มีเพื่อนฝูงมาชักชวนให้พิมพ์รวมเป็นเรื่องขึ้นใหม่มากกว่าแต่ก่อน ฉันใคร่ครวญดูมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาสต้น แม้จดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญ ก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎรทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาริราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎรโดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระได้ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉันได้เคยเห็นบางที่ราษฎรกราบทูลร้องทุกข์เป็นข้อความซึ่งทรงพระดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางที่ถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎร ได้อีกเป็นอันมาก ไซ้แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาสพระองค์มิได้ทรงละลืมในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะเข้าไปเฝ้าทูลละอองพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางที่ถึงรับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านี้ว่าเพื่อนฉัน มีอยู่ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ได้ทรงหาของฝากมิไ้เท่า เป็นต้น

เข้ามาฝากพวกเพื่อนฉัน เมื่อพวกเหล่านั้นทราบว่าจะต้องกลับเข้ามาเฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝาก ไม่เท่าพระราชทานเลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนฉันถือเข้าเฝ้า ทั้งเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพ ฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลาเสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด ๆ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ทรงเคารพต่อพระราชนิยมของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเพื่อนฉันเข้ามาทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ และถวายพระเพลิงเหมือนกับเป็นข้าราชการ และยังพระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ.ป.ร. ให้ติดไว้เป็นที่ระลึก ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เฝ้าแทนเพ็ดทูลพระองค์ได้ต่อไปเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทุกประการ ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาสแต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับพระราชทานไม้เท้าและพระบรมราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนฉันในรัชกาลก่อน มีจำนวนเพื่อนฉันเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลนี้อีกหลายคน ฉันเข้าใจว่าธรรมเนียมประพาสต้นและเพื่อนฉันจะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับรัชกาลที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวสก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราว บางทีเสด็จประพาสในจังหวัดกรุงเทพ ฯ นี้เองบ้าง ประพาสตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครั้งหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำแม่น้ำใหญ่ไปจนถึงเมืองกำแพงเพชร คราวนี้ก็สนุกพอใช้ แต่พอประดิษฐ์ออกไปอยู่เสียหัวเมือง ฉันจึงไม่ได้จดหมายราชการบอกไปให้ทราบ อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๖ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์ ขากลับล่องลงทางคลองมะขามเฒ่ามาเมืองสุพรรณบุรี บ้านผักไห่ อ่างทอง แล้วเสด็จกลับทางบางแก้วเข้ากรุงเก่า อีกคราวหนึ่งในสกเดียวกันนั้น เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาสถึงเมืองปราจีน แล้วกลับ

ออกทะเลมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา แต่ประพาสคราวหลัง ๆ นี้ ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรก ๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราษฎรรู้เสียมากกว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ตีชาวบางกอกก็ชวนจะเข้าไปเสียว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมหาดเล็กเด็กชาพากันไปเที่ยวไปถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครไม่รู้จักพระองค์สนิทอย่างนายช้าง ข่ายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่งตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จ เสด็จประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้วก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่มีใครมีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบปี คุณคนในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมาจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใคร ดูผู้คนล้นหลามตั้งแต่เช้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีดังนี้เสมอไป ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่เป็นที่ของงดงามสง่าพระนครหรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่าเป็นของชาวสยามทุกชั้นบรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนทุกแห่งได้เข้าเฝ้าเฝ้าตามกำลังและใจสมัคร อย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ก็มี สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาทเกินราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ไซ้แต่เท่านั้น พระบรมรูปนี้ได้แล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาประจักษ์แก่พระราชหฤทัย ว่าความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องทีกล่าวนานี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าพระบรมรูปทรงม้านี้ ผิดกับอนุสาวรีย์หรือวัดวาที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศเมื่อพระองค์

ล่องลับไปเสียแล้วอันจะเป็นที่ระลึกและปรากฏแก่ผู้อื่น แต่ส่วนพระองค์
 เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น ฉันได้ไปถวายบังคมพระบรมรูปแล้วกลับมา
 ก็เขียนจดหมายฉบับนี้ มาเกิดนึกขึ้นว่าบางทีการพิมพ์หนังสือเรื่องประพาสคัน
 ครั้งนี้จะมีสวนกุศลบ้างกระมัง เพราะเหตุที่จะให้ผู้อ่านเจริญความระลึกถึง
 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และถ้ามีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์
 หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจอุทิศสวนกุศลนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณแด่
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามศดิกำลัง ขอให้พ่อประดิษฐ์จองอนุโมทนาด้วย
 เทอญ ฯ

นายทรงอาณุภาพ

พระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนดุสิต ๒ ทุ่ม ไปในวังแล้ว
ไปบ้านบุรฉัตร^(๑) พอสวดมนต์จบเสียงแล้วตัดสินโต๊ะ* เฉพาะขึ้นปักกิ่ง
๔ ทุ่มครึ่ง รดน้ำแล้วกลับเข้ามาในวัง ทูลลา⁺ แล้วลงเรือ ถึงตำหนักแพวังหน้า
๕ ทุ่ม ถึงวัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง

วันที่ ๒๔ เข้าโม่งครึ่ง ถ่ายรูป^(๒) รับพวกรมการผู้ใหญ่บ้านและ
พระวินัยรักจิต^(๓) ถวายเงินชั่ง ๑ แล้วลงเรือไปตลาดบางเขนถ่ายรูปที่ด่านภาษี
กลับขึ้นเรือขึ้นใจ^(๔) ผ่านหน้าวัดเขมาเวลา ๓ โมง ๑๕ นาที แต่หน้าวัดเขมา
ถึงวัดปากอ่าว ๗๐ นาที จากวัดปากอ่าวถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ นาที ขึ้นวัด
ถ่ายรูป ถวายเงินสมภาร ๒๐ บาท ออกจากวัดเทียนถวายถึงบางหลวงเชียงราก
เที่ยง ๑๕ ถึงดงตาลเที่ยง ๒๐ มีคนมาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าว กินข้าวแล้วมี
สะบ้ามอญ ฝนตกประปราย บ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีมาด้วยเรือมาด มีฝนตลอดทาง
ถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จัดที่พักที่ศาลา ๒ หลังต่อกัน
มีพิณพาทย์มอญ

(๑) เสด็จไปในการพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ขึ้นวังใหม่ กรมพระกำแพงเพชร
อัครโยธินทรง

* ตัดสินโต๊ะ-สมัยนั้นมีผู้สะสมเครื่องลายครามกันหลายท่าน นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ลงมา ในเวลามีงานใหญ่ ๆ มักมีการตั้งโต๊ะเครื่องลายครามประกวดกัน และมีกรรมการตัดสิน

+ ทูลลา-ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินจากพระนครหลาย ๆ วันเมื่อใด ย่อมเสด็จไปกราบถวายบังคมลา
พระบรมอัฐิในพระบรมมหาราชวังเสมอ

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ่ายรูป

(๓) พระวินัยรักจิต (คง) เจ้าอาวาสวัดเขมาฯ

(๔) เรือพระที่นั่งยนต์ ซึ่งบริษัทยกเรือถวาย ต่อมาเปลี่ยนชื่อว่า “เรือลบแหล่งรัตน”

วันที่ ๒๕ เข้า ขึ้นไปบนวัดถ้ำรูป วัดนี้เรียกตามตำบลชื่อเวียงจาม เป็นพระรามัญ เป็นวัดที่สุดเขตประทุม พระรามัญมีเจ้าคณะเมือง กับพระครูเจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการและอันดับวัดอื่นในแขวงประทุมมารับถวายวัดอุปจชัยทั่วกัน แล้วกลับมาลงเรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมงครึ่ง มาแวะคลองตะเคียนซื้อผ้า เวลาไปฝนก็ตก ลมดูนาฬิกาจนหิวจึงรู้สึก จึงจอดทำกับข้าวที่แพซุงใกล้คลองตะเคียน เป็นกับข้าวปัจจุบันมีปลาแห้งผัดไข่เจียวแกงกะทิ สำเร็จอาหารก็อร่อย เพราะมอยอมอแกอยู่ข้าง แล้วออกเรือหมายว่าจะแวะวัดพนัญเชิง แต่ฝนไม่หยุดจึงเลยขึ้นมาเกาะลอย พอถึงที่ฝนก็หาย อาน้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปทางคลองเพี้ยดซื้อของตามร้านตามแพ แล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจนแพช่างทองนอกคานักแพแล้วจึงได้กลับถ้าไม่ได้ขึ้นอยู่บนเรือน เขาเลยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้าเรือนกรมมรุพงศ์^(๑)

วันที่ ๓๐ เข้า ขึ้นไปถ้ำรูปบนสะพานและบ้านกรมมรุพงศ์ แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ ตลาด เล็กปอน* เสียอยู่ข้างจะเข้าไปสักหน่อย ลงเรือจากตลาดแวะซื้อของที่ตลาดเรือสี่แยก แล้วขึ้นตามแควป่าสัก แวะกินข้าวกลางวันที่พระนครหลวง⁺ ถ้ำรูปและทำกับข้าว กำลังกินฝนตกวันนี้อาก มีฟ้าร้อง ตามพื้นที่รก แต่ที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับพระจันทร์ลอยแล้วสำเร็จ ถ้ามีสมภารที่ขยันจริง ๆ จะรักษาไปได้หลายปีแม้ว่าเช่นนี้จะไม่อยู่ได้นาน ลงเรือกำลังฝน ออก ๒ โมงครึ่ง ฝนมาหายเกือบถึงศาลาลอยถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาลอยนั้นไม่มีพื้น ถ้ำรูปแล้วจึงได้อาน้ำ

(๑) คือคานักสะพานเกลือ ซึ่งกรมขุนมรุพงศ์เคยประทับเมื่อเป็นสมุหเทศาภิบาล แต่เวลานั้นย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีน ฯ แล้ว

* เล็กปอน—แต่ก่อนนี้มีปอนสำหรับการพนัน เช่น ถั่ว โป ประจำทุกตลาด โปรดเกล้าฯ ให้เลิกไปที่ละแห่งจนหมดสิ้นในรัชกาลที่ ๕

+ พระนครหลวง — ซากวัดเก่าซึ่งสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง นับว่าสร้างตามแบบพระสุปแห่งหนึ่งในพระนครหลวงแห่งประเทศกัมพูชา จึงเรียกว่าพระนครหลวงด้วย

วันที่ ๓๑ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวะที่ท่าเจ้าสนุก^(๑) เขาฉางเห็นราก
กำแพงและพระที่นั่ง คงจะเป็นหลังยาวตามแบบ มีป้อมอยู่แห่งหนึ่งลึกมาก
ก่ออิฐถือปูนลงไปจนตลอด แต่มีรอยชักอิฐอยู่ในระวางกลาง กู้กันว่าเป็น
กำแพงข้ามป้อม ป้อมนั้นใช้ได้ทั้งข้างหน้าข้างใน ดูยังไม่เห็นจริง เพราะฝั่งจะ
ค้นพบขึ้นยังไม่ได้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนุกข้ามเรียกว่าท่าเกยคือเป็น
ที่เกยประทับช้าง เวลาจะเสด็จพระบาทต้องลงเรือข้ามไปท่าเกย แวะถ่ายรูป
บางแห่ง มีสะพานจักรีเป็นต้น กรมมรา+มาคอยที่อยู่ที่นี่ ท.จ.ก.แล้ว^(๒) แวะ
พูดกันหน่อยหนึ่งขึ้นมาปลดเรือไฟที่วัดสดาง มีคนมาคอยขึ้นเรือตามเกย
แต่ไม่ต้องขึ้นเพราะฝน ๓ วันนี้พอที่จะให้น้ำขึ้นได้กินข้าวกลางวันที่วัดท่างาม
ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกกันว่า ท่าหลวง ซึ่งเรียกว่าท่าหลวงนั้นเกิดขึ้นใหม่ เพราะ
พระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้ง ขึ้นที่ท่างามทั้ง ๒ ครั้ง เดิมจะ
แรมที่นี่แต่ตกลงข้ามเสีย เพราะใกล้จะให้ไต่วันมาก ขึ้นมาจนจะถึงเสาให้
ฝนตกมีลมข้างหลัง ยังเชื่อว่าจะหนีทัน แต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุห-
ประดิษฐจึงหนีไม่ทัน ฝนตกหนักตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ นาที ตกหนักจนเวลา
๔ ทุ่มจึงได้เลยพราดออกไปอยู่ข้างจะกันดารที่

วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อคืนนี้ที่ว่าฝนหยุด ๔ ทุ่มนั้นเป็นคำเท็จ กลับ
ตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยาม จึงพราไปจน ๘ ทุ่ม น้ำท่วมสะพาน
หาดน้อย ๆ หายไปจนลบ น้ำขึ้นสอกละ ดวงน้ำฝนที่ที่ว่าการเมืองสระบุรีได้
๘ เซนส์ เขายังพราอยู่อีกจนสายจึงได้หายสนิท ลงเรือมาดเรือโมเตอร์อมรโอสถ

(๑) คำหนักท่าเจ้าสนุกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณฯ พึ่งค้นพบก่อนเสด็จไม่ชำนาญ

* กุ-เป็นคำแผลง หมายความว่ากล่าวเกินจริงไป (ดูคำอธิบายเลขที่ ๑๑๕ หนังสือพระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ)

+ กรมมรา-พระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ในรัชกาลที่ ๖ เป็นกรมพระ)
ทรงเป็นผู้ริเริ่มสร้างทางรถไฟเล็กเดินระหว่างท่าเรือกับพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี

(๒) ท.จ.ก. หมายความว่าทุนจำกัด มาแต่ท้ายชื่อบริษัทตรางพระพุทธรบาท ท.จ.ก.

ลากขึ้นไปตามลำน้ำ แวะถ่ายรูปเป็นตอน ๆ จนถึงแก่งม่วง ถ่ายเรือลงแก่ง
 ขึ้นแก่ง ขึ้นถ่ายบนบกที่แก่งเพรียว แต่แก่งนี้น้ำขึ้นลบศิลาเสียมาก ล่องกลับ
 ลงมาขึ้นบกที่บ้านพระยาสระบุรี^(๑) ตั้งแต่เส้าให้ไปจนถึงแก่งเพรียวหย่อน
 ๓ ชั่วโมง ขึ้นดูที่ว่าการและตลาดที่จะพอเป็นเมืองขึ้นในภายหน้า มีถนน
 ลงมาเส้าให้ทาง ๒๐๐ เส้น กินข้าวที่บ้านพระยาสระบุรีแล้วลงเรือล่องมาเส้าให้
 ชั่วโมงเศษ อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวนใหญ่เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ล่องลง
 มาถึงท่าเรือทุ้มครึ่ง อยู่ใน ๔ ชั่วโมงเต็ม กรมมราแต่งโคมญี่ปุ่นหุ แต่พอถึง
 ก็ฝนตกต้องสั่งให้เก็บ แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สามโมงเช้าขึ้นรถไฟกรมมราไปพระบาท ทางเรียบร้อยดีกว่า
 แต่ก่อน ถมบาลัสเต็มไป จวนถึงฝนตกเรื่อยไปจนกระทั่งเดินขึ้นพระบาท
 ทั้งฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิมงคล^(๒) ในการต้องขลิบ* ๒ อย่าง คือมาน
 ที่กั้นกลางรกราวหุดประการหนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถึงรถหลังดกราง เลยต้อง
 ลงไม่ถึงสะเตชัน มณฑปพระบาทหรือเครื่องบนลงหมด มุงสังกะสีไว้เหมือน
 สวมหมวกเซลเม็ดน้ำเกลียด ข้อที่แปลกนั้นคือเห็นต้นไม้ที่พระบาทใบเขียว
 และต้นเล็กน้อยขึ้นรกรกติดกับเทศกาลที่เคยโกร้นเกร็น มีศาลาเมรุหลวง
 ธุระการ^(๓) ปูลูกอยู่ต้นทางเข้าไปหน้าหมุกฎี ซึ่งเขาจัดเป็นที่พักกินข้าว
 แปลกขึ้นใหม่หลังเดียว นอกนั้นคงเดิมถ่ายรูปออกจะทั้งฝนเกือบทั้งนั้น
 แล้วกลับมากินข้าวที่ศาลาที่ไว้แล้ว กรมมราแจกแพรแถบพม่ากับดิน^(๔) ผู้ชาย

(๑) พระยาสระบุรี (ดิศ นามะสนธิ) ต่อมาเป็นพระยาวชิรดิศยารักษ์

(๒) ตั้งแต่เสด็จโดยรถรางพระพุทธรบาท เผอิญมีเหตุขัดข้องมาทุกคราว จึงดำรัสว่าเป็นสวัสดิมงคล
 * ขลิบ - ขัดข้อง

(๓) เมรุสร้างเผาศพหลวงธุระการกำจัด (เทียม อัครวัณ) ที่วัดจักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง
 แล้วอุทิศถวายให้ไปสร้างเป็นศาลาที่พระพุทธรบาท

(๔) บริษัทรถรางพระพุทธรบาท ทำเป็นรูปพระพุทธรบาทด้วยอะลูมิเนียม สำหรับขายคนขึ้นพระบาท
 ซื่อไปแขวนนาฬิกาเป็นที่ระลึกมักเรียกกันคำว่า “ดิน”

มีมิดเจี้ยว ผู้หญิงมีอัปเจี้ยว รถขึ้นชั่วโมง ๑ พักอยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง กลับมาเรือไม่ถึงบ่าย ๓ โมง ฝนหยุดหย่น้อยหนึ่งแล้วกลับตกอีก น้ำขึ้นแต่คืนนี้ท่วมร้านที่จอดเรือต้องยกพื้นอีกชั้นหนึ่ง ค่ำยาม ๑ มีละครณมิต* ในสะเตชั่นรถไฟ จัดโรงหฺรแต่โปรแกรมเรื่องสั้นเวลา ตอนต้นเล่นหนุมานส่งวานริน นาง^(๑) ซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียน* ดั้นพะเน้าพะนิงอยู่นานจนเกือบ ๒ ยามจึงได้ลงมือเล่น ตอนของกรรมนรา เรียกชื่ออิสระแก่ตัว ไม่ทันถึงม่านต้องตัดปันตัดบี แต่กระนั้นก็ ๒ ยามเลยมก จนรุ่งเดี๋ยที่ ความคิดเห็นตอนแรกตั้งใจจะอดรางวัลร้องเพราะ แต่มันเบื้อที่เป็นลึงกับคนและยิดยาด ตอนหลังตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปหฺรในเรื่องมาก จึงชักให้ช้า แต่ท้องเรื่องหลวมถ้ำเล่นแต่ลำพัง เห็นจะดูไม่สู้ชานัก

วันที่ ๓ เช้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือใหญ่ นอนไม่ตื่นจน ๔ โมง จึงลุกขึ้นทำกับข้าว พอถึงเวลากินก็พอลถึงกรุงเก่า แล้วไปสะเตชั่น บ่าย ๒ โมง ๔๐ เศษ ลงมาบางกอก เสนาบดีกระทรวงโยธา^(๒) ไปรับถึงสะเตชั่น บ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษาพระนคร และเสนาบดีรับไปส่งเจ้าสาย^(๓) ที่บ้านชายแล้วกลับเข้าในวังแขกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำ แต่งตัวครึ่งยศเสื้อสักหลาด ออกรับต้นไม้เงินทองเมืองไทร เมืองปะลิส เมืองสตูลแล้วกลับเข้าดูห้องในพระที่นั่งนอนเหนือ ๆ กินของว่าง หมายว่าจะออกประชุม ๕ โมงเศษ^(๔) ได้โทรเลข

*ละครณมิต- ละครของกรมพระนราธิปฯ ทรงจัดการให้ฝึกหัดขึ้นในสมัยนั้น โรงสำหรับเล่นอยู่ในวังของพระองค์ท่านที่ถนนแพรงนรา ในพระนคร เรียกว่าปรีดาสัย

(๑) นางละครคนนี้ชื่อช้อย ค่อมมาเป็นตัวเอกของละครปรีดาสัยเวลาเมื่อเสด็จฟังหัดขึ้น

* เจ้าจอมมารดาเขียน-เจ้าจอมมารดาของกรมพระนราธิปฯ ท่านเคยเป็นละครหลวง ตัวเอกในรัชกาลที่ ๔ มีความสนใจในนาฏศิลป์เป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ฝึกละครของคณะละครณมิต และละครอื่น ๆ อีกมาก

(๒) พระยาสุโขมนัยวินิต คือ เจ้าพระยายมราช

(๓) พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ ตามเสด็จลงมารับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะเสด็จกลับจากยุโรปในวันนั้น

(๔) ประชุมเสนาบดี

พระยาบำเรอภักดิ์^(๑) ว่ารตพิเศษปากน้ำจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนัดเลื่อนกันใหม่ ไปรับส่งแล้วจึงจะกลับมาประชุม จนเวลา ๒ หุ่มนพจะขึ้นรถ ได้โทรเลข มาใหม่ว่าดิตรถธรรมดา จะถึงต่อหุ่มน ๔๐ จึงได้พากันขึ้นหอปประชุม มีเวลา ชั่วโมง ๑ เศษเล็กน้อย มีเรื่องสำคัญหลายเรื่องต้องรีบรัดและได้สั่งการให้ สำเร็จ จนอีก ๑๕ นาทีถึงกำหนด จึงได้ไปสะเตชั้นเลยไม่ทันลูก^(๒) มาถึง เสียก่อน ๔ - ๕ นาที แล้วยังต้องคอยพวกในที่ประชุมซึ่งไปภายหลังจน พร้อมกันแล้ว จึงได้มาบ้านได้เลี้ยงกัน ๒ หุ่มน ยามเศษออกไปสะเตชั้นสามเสน ขึ้นรถไฟกลับมาบางปะอิน ชายมาด้วยแต่สุริยง^(๓) อยู่บางกอกถึงเกือบ ๕ หุ่มน จอดเรือที่แพพระยาสุรสีห์^(๔) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ได้สะพาน แล้วยังมีพวก สหายหลวง^(๕) มาเลี้ยงขมนมจีน เลี้ยงหมี่ แต่ดึกเสียเต็มทีอ้อมด้วย แจกหีบเงิน และผ้าห่ม วันนั้นอนดึก

วันที่ ๔ นอนดึกตื่นสาย และท้องไม่สู้ปกติ กินข้าวกลางวันแล้วจึง ได้ออกเรือบ่ายโมง ล่องลงมาเลี้ยงเข้าแถวสี่กุก ทำหนังสือไปบางกอก ฝนตก เรือมาจนเวลาเย็นมีพายุ หางเสือเรือไม่กินน้ำ ปั่นจะไปต่อไปก็เห็นว่าฝนตก ไม่หยุดและจะมีค้ำ จึงจอดคนอนที่วัดสี่กุก เวลาบ่ายกินข้าวต้มเวลาหนึ่ง วันนี จันทรุปรากา เห็นไม่ได้เพราะฝนตกจนหมดเวลา ที่วัดนี้มีมณฑปอยู่ตรงเรือจอด แต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมากน้ำท่วม จะขึ้นบกถึงต้องใช้เรือ

วันที่ ๕ เข้าโมง ๑ น้ำลดสะพานเดินได้ ขึ้นไปถ่ายรูปในมณฑปที่พูด เมื่อวานนี้ มีพระปาล์โลยก์และรูปเจ้าอธิการวัดบางปลาหมอ ที่เขาเรียกใน

(๑) พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิชัย

(๒) คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

(๓) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยูรพันธ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) เสด็จกลับ มาจากยุโรป

(๔) แพหลังนี้ เดิมเจ้าพระยาสุรสีห์สร้างเป็นที่อยู่ เมื่อเป็นเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก รับซื้อมา เป็นของหลวง

(๕) พวกสหายหลวงนี้ มักคำรัสเรียกว่าเพื่อนคัน คือพวกชาวบ้านที่ทรงคันเคย

คำจารึกแต่ว่าพระอาจารย์วัดฯหมอ^(๑) รูปร่างหน้าตางามขนาดเท่าตัว ท่านอาจารย์คนนี้เป็นหมอรักษาบ้า ว่าเป็นพระญาติสมเด็จพระปวเรศ เพราะเดินขึ้นไปไม่มีใครได้พระเจริญพร^(๒) (โดยไม่รู้จัก) ออกเรือ ๒ โมงเช้า วันนี้ได้เทศา^(๓) ลงเรือมาด้วย รู้ตำบลมาก ๕ โมงเช้าถึงบ้านดาซัง^(๔) หมั่นปฏิบัติทวณานา ทั้งฟัวทั้งเมียและลูกลงมาเดินอยู่ที่ท่าน้ำ ดาดปะรำแต่สะพานตลอดจนถึงบันไดเรือนบุพรม ทางบนเรือนนั้น หอที่ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งหูอย่างกุฏิพระคือติดนาฬิกาทุกเสา ๑๒ เรือน ดิครูบ มีพระรูปและรูปพระสมเด็จพระวันรัตเป็นต้นแขกวาง ตู้ถ้วย กระเจกกงาเป็นต้น มีถ้วยชา หีบหมากเงิน เขียนหมากชา ก็พอกินหมากก็กินได้ ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัวเต็มยศ ปุกปุยเต็มที่ ที่จริงทำให้เรือนนั้นสบายขึ้นมาก แต่ร้อนจัดสู้โรงที่เคยทำครัวแต่ก่อน ซึ่งเก่าย้ายไปปลูกห่างเรือนออกไปนั้นไม่ได้ คราวนี้พื้นเต็มเรียบร้อยแต่โรงนั้นก็โรงเท่านั้นเอง มีปลูกขึ้นใหม่หว่างเรือนและโรงที่ทำครัวหลังหนึ่ง มุงกระเบื้อง รอดปิดกระดาษ เสาว่าเป็นโรงพิธีฉลองตรา มีหนังสือถวายพระราชกุศลหรือใบอุทิศถวายเรือนฉบับหนึ่ง ว่าได้ลงทุนฉลองตราสิ้นเงิน ๔,๐๐๐ บาท ฉลองพระไล^(๕) ลูกด้วย มีงาน ๗ วัน คนแน่นหลามไปหมด

(๑) อาจารย์วัดบางปลาหมอองค์นี้ ชื่ออาจารย์สุน

(๒) เจริญพร-เป็นคำที่พระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ที่เป็นสามัญชน ถ้าสำหรับพระเจ้าอยู่หัวหรือพระราชวงศ์ควรใช้ “ถวายพระพร” ทรงพอพระหฤทัยที่พระเจ้าพระองค์ท่านไม่ได้ จึงทรงไว้ว่าได้พระเจริญพร

(๓) เทศา คือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

(๔) นายซ้างคนนี้ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้านนายซ้างกับนางพลับภรรยาไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพุดิด้เหมือนฉันทมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายซ้างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเป็นหมั่นปฏิบัติทวณานา เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายซ้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก

(๕) พระไล บุตรนายซ้างนางพลับ ได้ลงมาบวชอยู่วัดเบญจมบพิตรแล้วได้เป็นเปรียญ

จนเขาพากันว่าจะเกิดเหตุแต่ก็ไม่มีอะไรจนตลอดงาน มีี่เกมี่เพลงและอะไร
 อีกอย่างหนึ่ง เรือนที่ทำถวายนี้นลงทุน ๑,๕๐๐ บาท เสร็จการปราศรัยแล้วก็
 ลงไปทำครัว นางลูกสาวแกลงไ้ ยายพลับแกงบะฉ้อ แก่ซึ่งมีผู้ใส่ น้ำปลาครั้งก่อน
 แต่เสียงยายพลับเบาไปไม่จำเหมือนครั้งก่อน ตาช่างว่าคราวนี้สนุกกว่า
 คราวก่อน แต่ยายพลับว่าคราวก่อนสนุกกว่าคราวนี้ ได้ให้หีบเงินตรา จ.ป.ร.
 ยายพลับ นายช่างลูกกระดุมเงินลงยาใหญ่ นางลูกสาว ๒ คน ผ้าห่มมีหนังสือ
 ชื่อ อ้ายเจ๊กขันชองบุหรีเงิน พาลูกเจ๊กขันมาขอชื่อ เป็นผู้ขายน้ำเอ็นดูดี ให้
 ชื่อเจอ ถ่ายรูปเรื่อนและทั้งครัว บ่าย ๒ โมงเศษได้ออกเรือ ตาช่างตามส่งถึง
 ป่าโมก สะพานป่าโมกทำสูงน้ำมาก เดิมคิดว่าจะไปให้ถึงอ่างทองเสียทีเดียว
 แต่เห็นเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว ถ้าจะไปคงจะถึงย่ำค่ำเลย จึงหยุดที่ป่าโมก
 หม่อมอมรวงศ์^(๑) มากอยอยู่มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่
 ถามดูก็ได้ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น ขึ้นถ่ายรูปและนมัสการพระตามเคย
 มีเรื่องแปลกที่มาได้พบตัวจริงของผู้ที่ได้เคยพูดกับพระนอนซึ่ง
 เจ้าคณะได้บอกลงไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่องคราวนั้นคืออำแดงคนหนึ่ง
 เป็นหลานพระครูป่าโมก มารักษาอุโบสถอยู่ที่วัดนี้ในกาลปักยัดปักยหนึ่ง
 เวลานั้นสัปบุรุษพากันรับเพลตามภาษาเขาเรียก อยู่ที่วิหารเขียนแต่นางหลาน
 พระครูคนนี้ไม่รับเพล ด้วยมีความวิตกว่าลุงเจ๊บ จึงไปบอกกับหลวงพ่อกือ
 พระนอน ขอให้ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่ได้ยินเสียงพระนอนนั้นพูดตอบ
 ออกมา แต่มิได้ตอบทางพระโขนงผู้เสี่ยงก้องออกมาจากพระอุระ ดังได้ยินจน
 นอกโบสถ์ บอกตำรายา ถามนางนั้นก็อดเอื้อนไปว่าจำไม่ได้หมด จำได้แค่ใบเงิน
 ใบทอง พระครูรับว่าจะให้เพราะได้จดไว้ ยานันไปรักษาลุงหาย ได้แจ้งความ
 ให้พระครูทราบ พระครูไม่เชื่อพอประจวบเกิดพระสงฆ์เป็นอหิวาตกโรค
 จึงได้ไปลองพูดดูบ้างก็ได้รับคำตอบทักทายปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพูด

(๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร ณ อุทยา) ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง ต่อมา
 ได้เป็นปลัดมณฑลอีสาน ไปป่วยถึงอนิจกรรมในราชการ

กับพระครุมนานแล้ว เป็นต้น แต่นั้นมาพระครูได้รักษาไข้เจ็บด้วยยานั้น เป็นอะไร ๆ ก็หาย ห้ามมิให้เรียกขวัญข้าวค่ายา นอกจากหมากคำเดียว และไม่ใช้พุดแต่ ๒ ครั้งเท่านั้น พุดเนื่อง ๆ มา พระครูจึงได้บอกลงไปยัง เจ้าคณะและกระทรวง ผู้ที่ได้ฟังพระพุดนั้นไม่ต้องเฉพาะว่าคนเดียว พระฟังพร้อมกัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นางคนนั้นลองพุดกับพระ ก็เห็นจะขาดกรมประจักษ์* จึงไม่ได้ตอบกลับลงมามีเด็กมากอด ได้ให้เสมา ตกคำจึงมีพายุฝนและฝนตกพรำ ไม่มาก พระครูส่งจดหมายที่เตรียมไว้จะให้มกุฎราชกุมารเรื่องพระพุดและ คำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวนั้นไม่ยืนยันว่าพระพุทธรูปองค์พุด เป็นคิดเห็น ว่าผีสาธเทวดาที่สิงอยู่พุด ยานนั้นก็ ๒ ขนาน ขนานหนึ่งเข้าไปสั้มใบมะกา เป็นยาปิด ขนานหนึ่งเข้าไปมะตูมเป็นยาคุม

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูป่าโมกขมุณีเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระบรม โอรสาธิราช เมื่อคราวเสด็จกลับจากมณฑลพายัพ แต่เผอิญหาได้เสด็จประทับ ที่วัดป่าโมกไม่ ลิขิตฉบับนี้จึงยังตกค้าง)

ที่วัดป่าโมก

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี วัดป่าโมก เมืองอ่างทอง ขอถวายพระพร ยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงทราบ

* กรมประจักษ์...พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวง ต่างพระองค์ทางภาคอุดร ต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง แต่ในตอนนี้พ้นจากราชการแล้ว หากตาม เสด็จไปในฐานที่ทรงพระมหากรุณา พระองค์เป็นผู้มีพระนิสสัยคลงกระนอง โปรดทรงเล่นแปลก ๆ

๑. เดิมวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศก ๑๒๔ ปีนี้ เวลาบ่ายประมาณ ๖ โมงเย็น พระโตอยู่ในวัดป่าโมก ป่วยเป็นไข้อหิวาตกโรค หมอรักษาก็ไม่บรรเทา ขณะนั้นอุบาสิกาเหลียนอยู่บ้านเอกราช แขวงป่าโมก เมืองอ่างทอง จึงมาขอยาดังความสัตยาธิษฐานต่อพระพุทธไสยาสน์แล้วก็เอาใบไม้ที่สมมติว่าเป็นยานั้นเอามาต้มให้พระโตที่ป่วยนั้นฉันพระโตก็ฉันยาเข้าไป โรคของพระโตก็หาย สมประสงค์ พระโตที่ป่วยกับอุบาสิกาเหลียนนั้นเป็นลูกเป็นหลานกัน

๒. อุบาสิกาเหลียนมาแจ้งความต่ออาตมภาพ กับพระภิกษุสงฆ์ในวัดป่าโมก ว่าพระพุทธไสยาสน์นี้ ท่านเป็นหลวงพ่อดฉัน ฉันจะธุระนึกเอาอันใดไปหาท่าน มีเสียงออกจากพระอุระมาเสมอ ๆ ท่านไม่ขัดฉัน อาตมภาพถามอุบาสิกาเหลียนว่า เสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ได้จริงหรือ อุบาสิกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๖ หุ่ ๗ หุ่ เลิกประชุม อาตมภาพจัดให้พระสงฆ์ในวัดป่าโมกประมาณ ๑๐ รูป ภคหัตถ์ ๕ คน ศิษย์วัดด้วย รวมพระสงฆ์ภคหัตถ์ศิษย์วัดประมาณ ๓๐ คน พวกกันไปที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้นอาตมภาพจึงให้พระสงฆ์จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในพระวิหารนั้น อาตมภาพได้ให้พระสงฆ์ตรวจดูว่า จะเป็นผู้ใดทำกลมารยา เร้นซ่อนเข้ามาพูดกับอุบาสิกาเหลียน กล่าวที่อุบาสิกาเหลียนจะเป็นคนเท็จทุจริต พระสงฆ์ก็ตรวจดูตามทาง คือพระวิหารและฝาผนังองค์พระทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่เข้ามาแอบแฝงอยู่ในที่นั้นได้ แล้วอาตมภาพจึงให้พระสงฆ์ปิดประตูพระวิหาร และให้รักษาคอยสอดแนมดูอยู่ในพระวิหารทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุบาสิกาเหลียน หวังใจจะจับเท็จอุบาสิกาเหลียน

๔. อุบาสิกาเหลียน ๑ อาตมภาพและพระสงฆ์ ๑๐ รูป ภคหัตถ์ชาวบ้าน ศิษย์วัดรวม ๓๐ คน พวกกันเข้าไปในพระวิหารพร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไปไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระไสยาสน์ห่างประมาณ ๔ ศอก อุบาสิกาเหลียน

จุดรูปเทียน เอาใบพลู ๑ ใบ ทาปูนพับ ๔ เหลี่ยม หมาก ๑ ชีก ยาสูบใส่พานบูชา แล้วออกอุทานว่าจาตั้งอธิษฐานว่าดัง ๆ พยานที่ไปก็ได้ยินในคำอธิษฐานนั้น ว่านิมนต์หลวงพ่อกุณาเสด็จในพานนี้ไปฉัน ให้พระครูปาโมกขมุนีดูประมาณ ๒ มินิต หมากที่อยู่ในพานก็หายไป อาตมภาพกับพยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรกแต่จิตนั้นไม่เชื่อ แล้วอาตมภาพถามอุบาสิกาเปลี่ยนว่า นี่ฉันจะพูดด้วยได้หรือไม่ได้ อุบาสิกาเปลี่ยนก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์หลวงพ่อพูดกับท่านพระครูจะได้หรือไม่ได้ ขณะนั้นได้ยินเสียงปรากฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแสดเสียงตอบว่าได้

๕. ขณะนั้นอาตมภาพก็ยกมือขึ้นนมัสการ ร้องเรียกหลวงพ่อกำรบ ๓ มีเสียงปรากฏออกจากพระอุระตอบว่าเรียกทำไม อาตมภาพได้สวนต่อไปถามหลวงพ่อในสมัยนี้หลวงพ่อก็มีความสุขสบายดีหรือ ตอบออกมาว่าสบายแล้วอาตมภาพถามว่า หลวงพ่อสบายแล้ว หลวงพ่อให้มีความสุขสบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ เสียงตอบว่าพระครูก็เป็นสุขสบายอยู่แล้ว อาตมภาพถามว่า จะให้เป็นสุขสบายขึ้นไปยิ่งกว่านี้จะได้หรือไม่ได้ ตอบว่าไม่ได้ อาตมภาพถามว่า เหตุใดจึงไม่ได้ ตอบออกมาว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ จะเกิดเป็นโรคหิว-ตกโรคแล้วอาตมภาพถามว่า ส่วนที่เกิดโรคหิวตกโรคทำไมจึงทราบได้ พุทฺธยาจะไม่ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้วบอกให้ท่านแก่มหาชนคนทั้งหลายทั้งปวงสืบไป ตอบว่าไม่ต้องรับประทานยา อาตมภาพถามว่า ไม่รับประทานยาจะรับประทานอะไรจึงจะหาย ตอบว่ารับประทานน้ำมนต์ก็หาย อาตมภาพถามว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ ยังอยู่อีกหลายราตรีจะคิดเวียนเทียนถวายจะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่าชอบ ถามว่าจะทำข้างขึ้นหรือข้างแรม ตอบว่าให้ทำข้างแรม ถามว่าเครื่องดนตรีนั้นจะต้องใช้หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมภาพถามว่าหรือจะไม่ชอบ ชอบแต่ดอกไม้ธูปเทียนเวียนเทียนเท่านั้น ตอบว่าฮือ แล้วอาตมภาพได้สวนถามต่อไปว่า ทิมหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาขอน้ำมนต์ไปรับประทาน ตั้งแต่เดือนอ้ายไปถึงเดือนยี่และ

เดือน ๕ ที่จะเกิดโช้วหิวาตกโรคนั้น ถ้ากินหนเดียว ครั้งเดียวจะคุ้มไปถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่าได้ พยานพระและภคหัสถ์ก็ได้ยินที่มานั่งประชุมฟังเสียงพูดเป็นอัศจรรย์ ได้ยินทั้งพระภิกษุสงฆ์และภคหัสถ์ ได้ยินทุก ๆ คนเป็นอัศจรรย์ชั้นปฐม ถึงได้ยินเสียงปรากฏดังนี้ อาตมภาพยังไม่เชื่อแท้ ยังมีความสงสัยอยู่ว่าจะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทวดา หรืออารักษ์เทวดาและอมนุษย์พูดแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง อาตมภาพไม่เห็นตัวได้ยินแต่เสียงอัศจรรย์จากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้ ถึงเวลาวันปฐม

๖. ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เฟลา ๔ ทุ่ม อาตมภาพพระสงฆ์ ๑๕ รูป ภคหัสถ์ ๒๐ คน อุบาสิกาเปลี่ยนด้วย พวกกันเข้าไปในพระวิหาร ตรวจไปดูในพระวิหารมีแสงไฟสว่างตามที่ตรวจดูมาแต่เดิมก็ไม่เห็นผู้คนผู้หนึ่งผู้ใดที่เข้ามาแอบแฝงเร้นซ่อนบังกายอยู่ในพระวิหาร และองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ตรวจทั่วไป พร้อมด้วยพระสงฆ์ภคหัสถ์พากันจุดธูปเทียนนมัสการบูชาปิดประตูรายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหาร คอยดูคนทุจริต อาตมภาพนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธรูปไสยาสน์ อุบาสิกาเปลี่ยนก็ร้องขึ้นดัง ๆ ว่าหลวงพ่อ เสียงดังออกมาจากพระอุระว่าฮือ คำตอบก็ดังปรากฏออกมาว่า อยากจะพูดกับพระครูป่าโมกขมุณีอีก ขณะนั้นอาตมภาพก็ถามว่า ผมจะทำร้ายสังกะสีดาซ้าย ทำเป็นรื้อกันในรอบองค์หลวงพ่อ หลวงพ่อจะชอบหรือไม่ คำตอบว่าชอบ คำถามก็รับว่าจะทำถวาย อาตมภาพถามว่า เดิมหลวงพ่ออยู่วิหารเก่าที่ฝั่งมรรคา อยู่เคียงศาลาโรงธรรมหรือกุฎิกระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมา ครัสถาวิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพิ่งทูลข้อขัด ถ้าจะถามเดิมตอบว่าอยู่เมืองลาว อาตมภาพถามว่า เมืองลาวที่อยู่ไหน สมมติเรียกว่าเมืองอะไร คำตอบก็ไม่มีปรากฏออกมา อาตมภาพถามว่าเหตุใดจึงได้มาอยู่วัดป่าโมกได้ ตอบว่าลอยน้ำมา ถามว่าลอยน้ำมาพะปะอยู่ที่ไหน ตอบว่าถ้าอยากจะรู้แล้วให้เข้าไปแต่พระครูองค์เดียว

จะเล่าของเก่าให้ฟังทั้งสิ้น ตอบว่าจะพูดให้เสียงดังจะไม่ให้กลัวด้วย อาตมภาพได้สวนต่อไป ถามว่ากระผมซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ปิดทองให้เป็นทั้งงดงามกว่าแต่ก่อน ดังนี้หลวงพ่อก็จะชอบหรือไม่ชอบ ถ้าตอบว่าชอบคล้ายกับหัวเราะด้วย อาตมภาพกับพยานพระสงฆ์และคฤหัสถ์มีชื่อที่ได้ยินได้ฟังได้ทราบเหตุที่เป็นอัศจรรย์บังเกิดขึ้นในวัดดังนี้ อาตมภาพได้ทำรายงานไว้ลอกคัดถวายพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมทรงทราบ ขอนุญบาร์มีพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง เพราะเป็นการอัศจรรย์ จะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทวารักษ์ อดมนุษย์อย่างใด ก็ยังไม่เชื่อแท้ เป็นเสียงเลื่อนลอยไม่เห็นตัวเห็นคน มีเสียงพูดดังออกมาจากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้

กรรมสมควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

พระครูปาโมกขมุณี

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนที่สอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบมะพุ ๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้ เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธรุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และสักกัตวาจนจบบท พุทธรุณห้องต้นนั้นลงกระดาดปิดปากหม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตวานี้ ลงใส่กระดาดไว้ก้นหม้อ ต้มแล้วรับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาดที่ปิดปากหม้อใส่ลงใน หม้อต้มเที่ยวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียนแล้วระลึกถึงเจ้าของยา เมื่อรับยาบอกว่าเป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้ แล้วจึงรับ

ขวัญข้าวหมาก ๑ คำ หากคล้ายกับเมี่ยงลาวพันสามสี่สามแปดใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากคำนั้นต้องส่งขวัญข้าว เกษชนันแห่งเสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกับยังที่ตั้งขวัญข้าวไว้

เมื่อพระอาพาธเป็นไขข้อหิวาตกโรคนั้น ได้ยาคหานันนี้บริโภคนาย
ใบขนุน ๑ ใบเข็ม ๑ ใบบานไม่รู้รุ่ยโรยขาว ๑ ใบมะตูม ๑ รวม ๔ สิ่งเป็น
ยาต้ม

ยา ๒ ขนานนี้ปรุงเสมอภาค

วันที่ ๖ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงอ่างทองแวะที่ตลาดถ่ายรูป
และซื้อของบ้าง เลิกป้อนเสียดลาดโรยไป ๑ ใน ๑๐ ไม่มากนัก ออกจากตลาด
ลงเรือมาดมาที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือ น้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้าม
ฟากอันเริ่มทำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยนเป็นที่พัก
สำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำห่างแม่น้ำเข้าไปเป็นดิ่งดงงาม
แน่นหนาดี แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจดูออฟฟิศและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูป
เสร็จแล้วจึงได้ลงเรือขึ้นที่บ้านข้าหลวง ซึ่งอยู่คนละฟากไกลขึ้นไป บ้านนี้
คือที่พลับพลาเมื่อครั้งไปเหนือ ซึ่งทำเป็นสวนบนฝั่งหลังที่จอดเรือ มีช้อยมาก
เป็นที่อาศัยร่มได้ เรือขึ้นใหม่เป็นเรือนไม้สวยดี กลับลงมาพักที่แพท่าคร้ว
กินข้าวกลางวัน แผลนี้เป็นแพกราวพิษณุโลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย ๔
โมงเศษจอดที่ไชโย ขึ้นไปนมัสการพระแลถ่ายรูป มีคนมากทั้งตาเถรมหา-
พุทธพิมพ์และมหาอิม^(๑) ซึ่งมาเป็นนายบ้านที่อยู่ด้วย เวลาพลบฝนตก

วันที่ ๗ เช้า ๒ โมงออกเรือจากไชโย ๔ โมงถึงวัดชลอนพรหมเทพา-
วาสของท่านพิมพ์ล (อัน) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้องท่านพิมพ์ลมารับมาก ดันโพธิ์กิ่ง
คอนวัดนิเวศน์ใหญ่โตงามดีมาก แต่เอียงไปข้างหนึ่งเพราะหลบล้นมะม่วง
อยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมงออกจากวัดชลอน ขึ้นตลาดหมื่นหาญสนุกครึกครื้นกว่า
แต่ก่อน ตลาดนี้ติดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมืองลพบุรี ทางแต่ทำน้ำไป
ถึงวัดไลโดยม้าชัวโมงหนึ่ง มีผักสดปลาสดมาขายจากลพบุรี แล้วเดินตั้งแต่

(๑) นายเถก เปริญ เมื่อบวชได้เป็นพระราชาคณะที่พระมหาพุทธพิมพ์ภิบาล เจ้าอาวาสวัดไชโย
มหาอิมนั้นเดิมบวชเป็นเปรียญอยู่วัดบูรณศิริ ๙

ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุดทำกับข้าวกินที่ตลิ่งหน้าออฟฟิศ โทรเลข
ยังไม่ทันถึง ๒ โมงลงเรือมาดขึ้นมาเข้าปากน้ำบางพุทรา ซึ่งเดี๋ยวนี้เรือเมล์
เดินได้แล้ว แวะที่ไร่พริกแล้วกลับขึ้นมาจอดที่เมืองสิงห์ใหม่ ขึ้นเดินบก
ถ่ายรูปจนถึงวัดสุคตตลาด ที่ตลาดก็ดูกรีกครันดี แต่สู่อ่างทองไม่ได้ ที่ว่าการ
ต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นไม้เล็ก ๆ แต่จวนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนพัง
โทรมเต็มที่ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนนดีแต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน
(ที่วัดข้างใต้เมือง) มีพระแก้วบา ๆ* อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครู
อุยพลามว่าได้เป็นผู้บังคับการพระบาทมงคลทิพยมงคลเทพกัฐจัก มีเครื่อง
อยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพบหมดเสียแล้ว พักทำครัวที่แพชุดพิษณุโลก
เหมือนกัน วันนี้มีกับข้าวดีมาก และฝนไม่ตก เป็นวันแรกตั้งแต่มา

วันที่ ๘ เช้า ๒ โมง ออกเรือ เขาเตรียมจะให้พักกลางวันวัดเวฬุวัน-
วัดยาราม แต่เห็นยังเช้านัก จึงได้เลยขึ้นมาจนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองอินทร์
แวะจอดเรือที่นั่นถ่ายรูป ให้พระยาโบราณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก ว่าจอดได้
เลื่อนเรือมาจอดหน้าวัดปลาสุก ๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทมน้อยอยู่ ชื่อใหม่
เรียกวัดสนามชัย คูเป็นวัดโบราณมาก ต้นไม้ใหญ่แต่ฝีมือเลว ๆ เอาโบสถ์
เข้าไปไว้ในหมู่ไม้ลึกห่างน้ำมาก เดิมเข้าใจว่าหลังข้างในที่สุดซึ่งเป็นผนังตึก
จะเป็นโบสถ์ แต่ไม่ใช่กลายเป็นวิหารไป เพราะอุโบสถนั้นเสาไม้รูปร่างเหมือน
การเปรียญ ตั้งต่อออกมาข้างหน้า มีหน้าพระเมืองสรรค์งามอยู่หน้าหนึ่ง
ปั้นพระองค์เป็นปูนต่อขึ้นไป ถ้ามได้ความว่าไปเอามาแต่วัดตรงข้ามปาก
ได้บอกให้พระยาโบราณมาทำพระเศียร ทำกับข้าวในหมู่ต้นไม้ลานวัดข้าง
กุฏิ พระครูอินทมน้อยนี้เป็นหมอแต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเสกเป่า ชาวบ้าน
นับถือ พังดาผู้ใหญ่บ้านมาลือต่าง ๆ แก่ชื่อนุญ เดิมลือให้เป็นชื่อนุญลือ
เรื่องลือที่ ๑ นั้น ก็ว่าโหรถวายฎีกาว่าจะได้ผู้มีบุญ จึงได้เสด็จออกไปเมือง

* บา ๆ - หมายความว่าไม่สู้จะมีสติบริบูรณ์ อย่างเดียวกับเบาดัง หรือไม่เต็มเต็ง

ตะวันตก ได้ถูกเงาะ^(๑) มาคนหนึ่งโปรดมาก ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อหน้าขุนนางก็รับสั่งไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม การที่เสด็จมาครั้งนี้ เมื่อพิชัยมีใบบอกลงไปว่าเกิดต้นโพธิ์ขึ้นต้นหนึ่งใบขาวเป็นเงิน จึงได้เสด็จขึ้นมาทอดพระเนตรต้นโพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะมาตรวจสุขทุกข์ของราษฎร ห้ามไม่ให้กะเกณฑ์และอื่น ๆ กลับลงมาจากวัดป่า ๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึงอำเภอสรรพยา เวลาบ่าย ๕ โมงเกินเล็กน้อย ท้าวเวสสุวรรณ ก็พระยาอมรินทร^(๒) ลงมาคอยอยู่แล้ว ที่นี้หุรขึ้นไปกว่าที่อื่นด้วยอดไม่ได้ ถึงตีรวนแทนฉนวนกันและตามไฟขึ้นเดินไปประมาณ ๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะฟังดูเลย กลับมาดูทหารชัยนาทซึ่งเจ้าคำรบ^(๓) พาลงมาเป็นนำดูว่าอื่น ๆ ทั้งหมด เอาลงมารักษาการ ๕๐ คน เวลาค้านับร้องเพลงสรรเสริญบารมีเรียบร้อย ได้ไปลองทักทายตั้งแต่นายสิบจนถูกแถวพูดจาคล่อง พึงจะกะขอรับเป็นทุกคน หน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสเหมือนคนคุ้นเคย เป็นคนหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น

วันที่ ๘ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันจะไปได้เพียงเมืองกำแพงเพชร^(๔) จึงคิดร่นตอนต้นนี้ที่เคยเห็นให้น้อยเข้า ออกเวลา ๒ โมงเช้าถึงวัด

(๑) ลูกเงาะคนนี้ คือนายคันทัง เป็นลูกเงาะชาวเมืองพัทลุง ทรงเลียงไว้ในพระบรมมหาราชวัง และตามเสด็จประพาสด้วยเป็นนิตย

(๒) คือพระยารัตนกุลคุลยภักดี (จรัส รัตนกุล) เวลานั้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งคำรัสเรียกว่า ท้าวเวสสุวรรณนั้น เพราะเมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่างประเทศที่พระราชวังบางปะอิน ครั้ง ๑ พระยารัตนกุลฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี พระยาวชิรธรราชรักษ์ (ดิศ นามสนธิ) ครั้งยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี กับพระยาสุรสีขนาถย์ (เจิม บุนนาค) เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรี ทั้ง ๔ คนนี้ได้เป็นนายด้านทำการแต่งพระราชวัง มีพระราชคำรัสเรียกว่า “จุลโลกบาลทั้ง ๔” พระยารัตนกุลฯ ได้รับสมมติเป็นท้าวเวสสุวรรณ

(๓) พระองค์เจ้าคำรบ เวลานั้นยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่งนายพลผู้บัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์

(๔) มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสหัวเมืองทางลำน้ำปิงตอนเหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่ต้องหาโอกาสให้ได้ครวน้ำและเวลาปราศจากความไข้เจ็บ จึงได้รอมาราวนี้

พระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ พระครูอินทโมลี^(๑) จัดรับแข็งแรงถึงท่าปะรำเป็น
ฉนวน ผูกฉัตรและตึกกล้วย แต่ที่เก่งนั้นพระครูเองเดินออกไปบอกร้อง
วันทยาหัตถ์ให้ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนกำนัน ได้ถ่ายรูปและบูชาตามเคย
พระชันณนาท^(๒) ออกความเห็นใหม่่ว่า ที่พระธาตุนี้ไม่ใช่เมืองชัยนาท
เพราะใกล้เมืองสรรค์นักร ระยะทาง ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้ว
กำลังตรวจตราให้แนกกันอยู่^(๓) ที่วัดพระธาตุนี้เป็นท่านบักน้าห้วยกรด
ซึ่งอยู่ใกล้วัดให้ไปลงน้ำแพรก ของเขาชอบกลคืออยู่ เจ้าครองเมืองเหล่านี้
คงตั้งประจำแม่น้ำละองค์ กือน้ำสุพรรณองค์หนึ่ง น้ำแพรกองค์หนึ่ง น้ำชัยนาท
องค์หนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้สร้างภายหลังเมื่อชักตระกูลสุโขทัยลงมาเป็นเมือง
ชั่วคราว ๕ โมงครึ่งออกจากวัดพระธาตุไปจอดที่ที่จัดไว้สำหรับให้แรม
ตรงที่ว่าการข้าม เพราะฟากตะวันออกร้อนนัก เขาเลื่อนแพมาจอดไว้ด้วย
ขึ้นทำกับข้าวและอาบน้ำ บ่าย ๒ โมงครึ่งได้ออกเรือ แวะที่โรงทหารขึ้น
ตรวจแถว และตรวจโรงซึ่งแล้วใหม่ คุณซึ่งเข้าใหม่ คนชั้นเกณฑ์คราวหลัง
นี้มีเล็ก ๆ มาก อายุ ๑๘ คูยงเด็ก กลับจากโรงทหารขึ้นมาถึงหน้าเขารัชมามูล
๔ โมงครึ่ง ข้ามไปถ่ายรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้นเขาเรียไรปฏิสังขรณ์
ศาลาและวิหารขึ้นใหม่ แต่โบสถ์และพระเจดีย์ยังไม่ได้จัดการ ได้เข้าเรียไร
ด้วย เทศกาลไหว้พระ มี ๓ คราว คือ กลางเดือน ๖ กลางเดือน ๑๒ กลางเดือน
๓ กลางเดือน ๑๒ เป็นการประชุมใหญ่ ฝนไม่ตกมาหลายวันชาวบ้านนี้บ่น
วันนี้ฟ้าแลบแต่ไม่ตก

วันที่ ๑๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์
๔ โมงเศษ เขาเอาแพเล็ก ๆ มาจอดเรียงกัน ๓ หลัง แล้วทำนอกขานจนดู

(๑) พระครูอินทโมลี (ช้าง) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระอินทโมลี คงอยู่วัดนั้น

(๒) พระชันณนาท (ม.ล. อัน เสนิงวงศ์ ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยา
ยอดเมืองขวาง

(๓) เมืองชัยนาทเก่าที่ว่านี้ ตรวจพบอยู่ใต้วัดมหาธาตุลงมา คราวหลังได้เสด็จไปประพาส

เป็นแพใหญ่ดี ๕ โมงเช้าลงเรือมาดไปเข้าคลองสะแกกรังชั่วโมงเศษถึง เขายิมแพ้วไปจอดที่ที่เคยจอดแต่ก่อน ทำกับข้าวกินข้าวแล้ว ป่าย ๒ โมงเศษ ลงเรือขึ้นไปเหนือน้ำ หยุดถ่ายรูปแล้วขึ้นตลาด คราวนี้ถนนแห้งเดินดูได้ทั่วถึง ดูกรีกครั้นกว่าตลาดกรุงเก่ามาก กลับลงมาเรือแวะที่หน้าวัดโบสถ์พบพระครู จัน(๑) ครูหนึ่ง แล้วกลับมาโนรมย์ขึ้นเดินบนบกกรีกครั้นดีกว่าที่คาด เป็นอันมาก ที่คิดได้เพราะเหตุด้วยหน้าแล้ง พวกสะแกกรังต้องเดินมาซื้อ ในที่นี้ เพราะปากคลองปิด เข้าได้แต่เรือพายมา ๒ แฉว

วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรารักษ์เหลืองเที่ยง พระครู(๒) ลงมาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าวแล้วดูเหยียบฉ่า(๓) กรมหลวงประจักษ์ฯให้เหยียบถ่ายรูป พบเจ้าพระยาเทเวศร์ ซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่นี้ ดูเดินคล่องขึ้น ถามพระหมอแรก บอกว่าเป็นอัมพาต แต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้งเถียงว่าอัมพาตทำไม ถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอายุนั่นว่าที่เป็นใหม่นี้หายแล้วยังจะรักษาที่เป็นเก่า ค่อยไปอีก เดินดูกุฎและโบสถ์ที่ทำใหม่ ไม่มีสาระอะไรกลับลงมาร้อน อาบน้ำ เหยยให้พระครูรดน้ำมัน(๔) อยู่ข้างจะเหว สบายมากมาชั่วโมงเศษถึงอำเภอยุหะคีรี มีพายูฝนตกประปราย ต่อฝนหายจึงได้ขึ้นจะไปพระบาทที่เขาสว่าง ขึ้นไ่ว้ใหม่บนเขาเมื่อ ๒๐ ปีนี้ กลัวจะมีดจึงเดินไป แต่ที่ดันทางทางที่ไปเขานี้

(๑) พระครูสุนทรมุณี (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี

(๒) พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหะคีรี

(๓) เวลานั้นมีพระหมอมาร่วมเมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระปรารักษ์เหลือง รับรักษาโรคเมื่อยขัดต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระองค์เอง แล้วเอาเท้าสนไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาอาบมาเหยียบคนไข้ ตรงที่เมื่อยขบดังฉ่า กรมหลวงประจักษ์ฯ รับอาสาจะลองให้เหยียบ

(๔) พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา พวกชาวเมืองนับถือว่ารดน้ำมันดีนัก

* เหว-ในที่นี้หมายความว่าปล้ม คือพระปล้มในการที่ทรงยอมให้ท่านถวายน้ำมัน คำนี้มีอธิบายละเอียดเป็นเลขที่ ๑๘๑ ในหนังสือพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

เป็นทางไปขึ้นรถไฟ คำนวณเงินมะกอก ๑๒๐ เส้น มีคนขึ้นลงเสมอ แต่ไม่มี
สินค้านอกจากหมากพลู วันนี้รับหนังสือบางกอก

วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ หยุดสำหรับกินข้าวได้ทำตามทาง
แล้ว ขึ้นบกพบสมภารอายุ ๘๑ ปี เกี่ยวจัดเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) ดาบอด
ข้างหนึ่ง แตรปร่างเปล่งปลั่งดี วัดใหญ่รักษาสะอาด มีตึกอย่างเก่า ๒ หลัง
ในโบสถ์จารึกว่า สร้างเมื่อศักราช ๑๑๕๕ มีของประหลาด แต่พระกระเจายืน
รูปร่างดี ได้ขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ ต่อมาอีกชั่วโมงเศษถึง
นครสวรรค์ จอดแพที่หน้าว่าการ พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระ-
ยาศรี^(๒) ขึ้นมาแต่กรุงเทพ ฯ นึกจะไปดูเรือแม่ปะแต่เรียกเรือไม่ได้ เลยขึ้น
บนบกถ่ายรูปที่ว่าการ ไปบ้านเทศาตุคุกและศาล วันนั้นนอนบนแพร้อนจัด
เพราะมีดฝนแต่ยังไม่ตก น้ำลด ๕ สอกเพราะฝนขาด

วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ^(๓) ถ่ายรูปและ
ซื้อของ ไปจนถึงบ้านยายจูซึ่งเป็นที่สุดของตลาด เมื่อมาคราวที่แล้วมานี้เวลา
ไม่พอ ขึ้นแห่งนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นครั้งตลาดเท่านั้น
คราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพ ฯ ของที่เจี้ยวเอามาขาย ถ้าเป็น
ผ้าก็แมนเซสเตอร์ทั้งนั้น ไม่ใครจะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจูมาเชิญเสด็จถึง
กลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้ดูเห็ดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ
ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโดย่างนี้ พอเต็มอ่างเจี้ยว
ขนาดใหญ่ กลับมาเที่ยง บ่าย ๕ โมง ไปดูโรงทหารตั้งอยู่ต่อค่ายพม่าเก่า ปีนี้
เป็นปีที่ ๔ คนสำหรับแรกได้ออกข้างแล้ว จึงเป็นการสงบเรียบร้อย ไม่มีการ
คึกคักอันใด การปลูกสร้างก็ร่วมเข้ามาแต่ยังไม่พอคนอยู่ คนประจำมณฑล

(๑) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว) วัดราชาธิวาส

(๒) พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์

(๓) จีนสมบุญ เป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒน์วานิช

๑,๒๐๐ เต็มอัตรา ปลุกต้นสักแล้วตรวจโรง เลี้ยงน้ำชาที่ที่ว่าการ แล้วกลับดูเรือ
แม่ปะที่จะเป็นเรือพระที่นั่ง เป็นเรือของลูกโตได้มาจากพระยาสุรสีห์^(๑)
ทำเก่งเดินได้ตลอดลำอย่างโก้ เจ้าของขอให้ตั้งชื่อว่า “สุวรรณวิจิก” มี
เรือเก่ง ๓ ลำ ของกรมตำรวจลำ ๑ พระยาสุจริต^(๒) ลำ ๑ พระวิเชียร^(๓) ลำ ๑
เป็นเรือข้างใน แต่เรือที่นั่งจัดประทุนไว้ด้วยลำ ๑ เวลาค้าฝนตกไม่สู้มากนัก
มีลมจัด

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำต่อไปยังอีกรุ่ง พวกทหารเขาถือว่าเป็น
ฤกษ์ปลุกต้นสักที่โรงทหาร เพราะเมื่อเวลาปลุกนั้นยอดพับ ครั้นถูกฝนคืนนี้
ตลอดยอดกลับตั้ง เวลาเข้าไป (ดู) เขาบวชนาค หน้าแล้งแปลกกว่าหน้าน้ำมาก
ไซ้แต่สะพานไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดขึ้นขวางหน้าร่องน้ำต้องไปเข้าข้างเหนือ แต่
มิใช่เรืออะไรเข้าไปได้ ต้องเข็นและลุย ให้แต่ผู้หญิงขึ้นถ่ายรูปอยู่ตามสะพาน
และศาลา พบกองพรานที่เขาเกณฑ์มา จะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขา
กระโจมปืน และตั้งยามล้อมกันอยู่ ได้ถ่ายรูปพวกหัวหน้า ขออย่าให้ต้องตามไป
อนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง แล้วกลับมาจัดเรือ เวลาบ่ายลงเรือ
ไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างจีนขายของฝรั่งแพ ๑ เหมือนกับร้าน
แควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด
ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๑๕ สองโมงเช้า ดิดแผ่นเงินซื้อเรือสุวรรณวิจิกแล้วออกเรือ
เรือไฟลากขึ้นมาจากพันตลาด แล้วจึงได้ถ่อ อันลักษณะถ่อนี้ฟังเล่าไม่เข้าใจชัด
จนเวลาได้เห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนถ่อ ๕ นายร้อยถ่อท้าย ๑ ที่แท้ได้ถ่อแต่
คราวละ ๔ ถ่อ ผลัดกันลงนั่งเสียคน ๑ ถัอร่องน้ำไปขวาถ่อซ้าย ถัอร่องน้ำ
ไปซ้ายถ่อขวา ถ่อที่ขึ้นพื้นน้ำยกลอยข้ามศีรษะคนที่กำลังถ่อ เมื่อยังไม่

(๑) เรือลำนี้ถวายสมเด็จพระโอรสครั้งเสด็จเชียงใหม่

(๒) พระยาสุจริตรักษา (เชื้อ ถัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองตาก

(๓) พระวิเชียรปรางกร (ฉาย อัมพเสวต) ผู้ช่วยราชการเมืองกำแพงเพชร ต่อมาได้เป็นพระยา
ชั้นนันทา ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

เคยมาในเรือเช่นนี้ นึกว่านายร้อยที่ถือท้ายจะกะกะกิดอยู่ข้างท้ายมาก แต่ที่จริงคือว่ากะลาสี่ถือท้ายเรือกระเชียงซึ่งขึ้นมานั่งข่มอยู่ข้างหลังเรามาก ที่ยืนอยู่ต่างหากนอกเก่งไม่เกี่ยวข้องกับอันใดเลย เรือลำนี้เดินเร็วมาก ลงเรือชะล่า(๑) ไปขึ้นถ้ำรูปที่หาดทรายงาม ซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว แล้วเปลี่ยนไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เอากรมดำรงกับพระยาโบราณซึ่งไปพบกันที่หาดทรายนั้นลงเรือไปด้วย ลงมือทำกับข้าวไปพลางไปอีกหน่อยหนึ่งทันเรือชายขุศล เอาตัวลงมาด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือชายอุรุพงศ์ พระยานุรุช หลวงศักดิ์(๒) มหาดเล็กประจำเรือ ๔ คน ตั้งใจจะให้ลงถ้ำแต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พักร้อน เพราะเหตุที่เทศาพเรือประพาสมาดาม ประเดี้ยวผู้ใหญ่บ้าน ถ่อเรือชะล่าตาม ต้องไล่เทศาไปลงเรือสุวรรณวิจิตร ให้จอดคอยกระบวนหลัง ซึ่งยังล้าอยู่มากและถอดเสื้อกางเกงคนถ่อ ลงนั่งกางเกงขาก๊วย ผ่านเรือพวกบางกอกขึ้นมาเสียอีกหลายลำ มารู้ว่าสำเร็จได้เมื่อผ่านเรือนายทหาร มณฑลนครสวรรค์ ซึ่งขึ้นมาจากตามเสด็จ ไม่รู้จักจึงลงมือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอ้อม มีลูกหลานวุ่นแตรือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแก่เล่าว่าแก่เสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ ในหน้าที่เทศากรุงเก่า ทำท่าทางและพูดจาไต่ถามดีมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ จนกระทั่งเชิญขึ้นเรือน และนั่งสนทนาเป็นที่สนิทสนมดีมาก ข้อความที่สนทนาว่าโดยย่อ แปลกใจที่ค่านาทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่าย แต่ใช้ก็มากเหมือนกัน เมื่อก่อนข้าวเคยขายเกวียนละ ๔ คำลึงเท่านั้น ปล้นตีชิงไม่มี แต่ถ้าเจ้าของไม่ระวังรักษา เช่นควายเป็นต้น ถูกขโมย ถ้าระวังอยู่แล้ว ขโมยไม่กล้า เคยลงไปเฝ้านายหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เฝ้าใกล้จำได้

(๑) เรือชะล่าลำนี้ เป็นเรือเก่ง เรียกว่าเรือประพาสม

(๒) หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัลลภ) ต่อมาเป็นพระยาวิเทศราชกิจ

หลานได้เสามา ๒ คน เสมานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายคืออย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดียวนี้ต้องแบ่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอัน ๑ เพราะไข้โรค ที่อยู่ที่บ้านเดี๋ยวนี้ต้องผลัดกันผูก ใครไข้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็มากจะหาซื้อสักอันหนึ่งไม่ได้เลยไม่มีใครเขาขายอยากเฝ้าในหลวง พระยาโบราณรับจะพาเฝ้า นัดหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้ทุนเสียก่อน แสดงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุขเพราะท่าน เป็นใจความเช่นนี้ กินข้าวที่ได้ต้นไม้ริมตลิ่ง ไม่รับเชิญขึ้นไปกินบนเรือน เมื่อกินแล้วชาวบ้านลงมาหาสนทนากันต่อไป(๑) ได้ออกเรือจนบ่าย ๒ โมงมาถึงที่ประทับแรมยางเอนยังไม่ทันจะบ่าย ๓ โมง เดินขึ้นบก มีพวกชาวบ้านมากคอยอยู่บนฝั่งมาก มีร้านขายของกินนักเรียนพวกหนึ่งเดินขึ้นมาจากวัดเหนือตำบลพังม่วงที่บ้านยายอิมอยู่หน้าหนึ่ง เพื่อจะมาร้องสรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้องผิดทุกแห่ง แต่วัดนี้ผิดมาก สุ่มเสียงกวัดแกว่งเหลือเกิน แต่เดินเป็นทหารทีเดียว ได้ถามดูบอกว่าเหน้อยมาก แจกเงินคนละสองสลึง ชาวบ้านมากมายแจกเสมา ถ่ายรูปเรือและลำน้ำ แล้วกลับลงมาที่จอดเรือซึ่งทำพื้นตะเภาใบพลู ๕ ห้อง เหลียงด้านเดียว ลงมือทำกับข้าวแต่เย็นได้กินพอพลบ

วันที่ ๑๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะ ลงเรือประพาสไปขึ้นที่วัดหมายจะถ่ายรูปกระบวน แต่เวลาอยู่ข้างกระชั้น คนคอยเฝ้ามากนักตั้งกล้องไม่มีใครจะได้ เกาะกะไปหมดเลยไม่ได้รูปดี วัดนั้นก็เป็นที่ลานใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัด แต่ต้นเต็งที่* เวลาจะกลับแจกเสมา แย่งกันลงมาเก็บสะพานหัก ครั้งถ่อขึ้นมาได้หน่อยหนึ่งได้ยินเสียงตะโกน “กินกิน” รู้ว่าเป็นบริษัทดึก(๒) แวะเข้าไปเจอกรมดำรง รพี ข่ายยุคล พระยาโบราณร้องกันอยู่

(๑) นางอิมคนนี้ ค่อมมาลงมาเฝ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๑

* ต้น ในที่นี้หมายความว่าไม่ประณีตไม่เรียบร้อย เป็นขสเป็นอย่างหรือถูกแบบ

(๒) ดึก คือกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

บนเรือตุ๊ก เป็นผู้ที่ถูกเรียกกินมาแล้ว เขาจะเรียกให้เป็นยุติธรรม ไม่เลือกกว่าใคร ๆ เว้นแต่เรือเจ้าสาย(๑) ถ้าเรียกกแล้วจะเอาสารพัดไปให้ด้วยหมายจะกินเมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จ พวกคนลงเรือประพาสนั้นขึ้นมาจนถึงที่พักร้อน พวกขึ้นเรือเหลืองออกไป ทำครัวกลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก่าเลี้ยวแวะเข้ากินข้าว ตุ๊กได้รับหน้าที่เป็นพระราชา แต่ทำทำไมสนิท เพราะแจกแล้วอัปปลิข(๒) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก ข้อที่เกิตความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนัน เป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนและเจ้าของไร่อ้อยหลายเจ้าแก่ด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้วถวาย ตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชตามเดิม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและม៉าล็อเป็นอันมาก มีรูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไปบนเรือน ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา มีโต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เตียนนอน มุ้งแพรอย่างจีนทั้งนั้น อุทิศถวายไว้ให้เป็นที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาต่อไป จีนเม่งก่วยเป็นหัวหน้า เมื่อได้อนุโมทนาเสร็จแล้วลงเรือโมเตอร์เล่นต่อมาอีก มาเกยที่ตื้น ๒-๓ คราว เลยทรายเข้าหาด่อน้ำ ต้องมาหยุดแก้อยู่ช้านาน จนกระบวนมาถึงจึงต้องลาเรือเหลืองมาขึ้นที่บ้านท่าวัว ถ่ายรูปกระบวนเรือ แล้วเดินต่อมาทางบก มาเจอพวกเดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจกเสมาระมา ที่นี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ผู้คนแน่นหนา มาก จนถึงวัดซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่าบ้านหัวดง มีคนมาประชุมอยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยืนให้กราบดินตามความต้องการเป็นอันมาก แถบนี้แดงไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนี้

วันที่ ๑๓ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวางเวลา ๔ โมงเช้าลงเรือชะล่าประพาส จะไปขึ้นบ้านหูกวางพระยาอมรินทร์บอกว่าบ้านกำนันไยเป็นที่ใกล้บึงที่สุด แต่ที่แท้แก่เข้าใจผิด เป็นในท้องที่กำนันไยไปไม่ใช่บ้าน

(๑) คือพระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๒) คำว่าอัปปลิข เป็นภาษาของนายคางเงาะ หมายความว่าอัปรีช แต่พูดไม่ชัด

ก้านันโย ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ใต้บ้านก้านันโยลงไปสักครึ่งเดียว สันความพยายามที่จะถอยหลังกลับลงไปอีก สังเกตดูตามคำเล่า บึงนั้นเห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่ายาวเหลือเกิน ในลำบึงเป็นพงขึ้น ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วาขึ้นไปในบึงนั้น แต่ไม่ข้ามตลอดพอดคลีกก็จมเห็นจะเป็นที่ซึ่งล้อมข้างแผ่นดิน พระพุทธเจ้าเสือนำ แต่ป่ายางกองทองไม่ได้ความ เพราะเหล่านี้แก่ไม่ข้ามบึงเมื่อมาตามทางพบกรมหลวงประจักษ์แต่ไม่ได้จับตัว เพราะกลัวจะไม่พบตุ๊กครั้นขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่ง พบเรือรพที่รู้ว่ามีตุ๊กอยู่ ได้ตัวทั้งกรมดำรงแลพระยาโบราณด้วย ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวงประจักษ์ พาขึ้นไปขึ้นบ้านก้านันโย ได้ความว่าเดิมเป็นเลขขุนกำแหงล้อมวัง แต่ให้พระยาโบราณขึ้นไปหรือว่าพระยาศักดาไปเสียก่อนแล้ว จึงกลับไม่ได้ ต้องให้ขุนกำแหงอยู่ในบังคับพระยาศักดา ตาอันเป็นพระยาศักดา ถูกนุ่งผ้าคนเดียว ทำท่าทางอัยยัติมาก กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านก้านันโยสบายดี แต่ตาก้านันโยเองอยู่ข้างจะพะวักพระวนมาก ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งให้เตรียมตัวเพื่อจะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรบึงสงฆ์พวกเราที่ไปก็สงสัยประเดี๋ยวเรือกระบวนไป พวกกันวิ่งตึงตึงลงไปริมน้ำแบกจอบไปคอยฟื้นดิน สักครู่หนึ่งหน้าเล่อล้ากลับขึ้นมาว่าเจ้าคุณเทศาโลให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จวะ ทำกับข้าววันนี้อร่อยมาก แต่เวลาที่ทำนั้นน้อยยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านก้านันโยหน่อยหนึ่งจึงได้แล้ว ถ่ายรูปพงสาวดารเวลาเจ้าฟ้าเพชรเจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า^(๑) แล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่าจะข้ามระยะหยุดเอาไว้ใช้ที่กำแพงเพชรอีกสักวันหนึ่งจึงสั่งหลวงอนุชิต^(๒) ไว้ ให้บอกกระบวนใหญ่เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมาที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ซ่อฟ้าปิดทองทำใหม่ ๆ

(๑) เรื่องพงสาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ ทำสะพานข้ามบึงทุ่งวาง ไม่สำเร็จทันพระทัย ให้ลงพระราชอาญา ที่ทรงถ่ายรูปทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาครเป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณ ฯ เป็นนายผล

(๒) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทราชน) เดียวนี้เป็นพระยาสุฤทธิพนมกร

ชวดทรงก็ทีจะดี แต่ข้อฟ้านั้นชวนฟ้าชำเลื่องอยู่บ้าง(๑) ไม่ได้แหวะ ถัดขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งมีวัดรูปพรรณอย่างเดียวกัน แต่หลังคา ๒ ชั้น ด้วยเห็นพระพุทธรูปเก่าตั้งอยู่ที่หัวสะพานจึงได้แหวะขึ้นดู เป็นพระเก่าจริง แต่ชำรุดมาก ไม่สู้งาม โบสถ์ที่หอรูอยู่นั้นเป็นโบสถ์ทำใหม่ไม่มีฝา หน้าบันเป็นอามมิ่งมุกุฏ และราชสีห์ กษสีห์ โขดทำใหม่ทีเดียว แต่พระเก่ามีหลายองค์ไม่สู้งามทั้งนั้น แจกเสมาทั้งที่บ้านก้านโนนและที่วัด ดูเป็นลือล่องหน้ากันมาเสียมากเรื่องเสมา ถึงที่ไหนแหวะแห่งไร มีแต่อุ้มเด็กเต็มไปทั้งนั้น จะไม่ให้ก็สงสาร เพราะต้องการจริง ๆ ที่วัดนี้มีเด็กนำเ็นดูหลายคน แต่ชื่อวัดยืดยาวจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอดคือ ซ่องลมวารินศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น ออกจากวัดขึ้นมาจนตาคนถ่อเหนื่อยจึงหยุดที่น้ำหักให้กินข้าวและถ่ายรูปอีกครั้งหนึ่ง เย็นแล้วก็ไม่ถึง เห็นกระบวนใหญ่แล้วกลับหายจนออกเคลือบแคลง ต้องสั่งชาวข้าวถึง ๒ ครั้ง แต่ดีที่ตานายร้อยยืนยันว่าคงจะถึงในเวลาพลบเกือบจะถวายชีวิตได้ ก็เป็นความจริงของแก มาถึงที่พักบ้านแดนอีก ๓ มินิจจะย่ำค่ำ บ้านคนตั้งแต่บรรพตขึ้นมาระยะห่างไปและมีแต่ฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกมีน้อยเป็นป่ามาก เขาว่าฝั่งตะวันตกลุ่ม ทำนาดี มีไรกล้วยไร้อยเป็นพื้น ไร่เหล่านี้นายร้อยเรือกว่าพึ่งตั้งได้สัก ๘ ปีนี้ แต่ก่อนมาเรือเปิดค้าขายขึ้นมาเพียงบรรพต แต่มาวันนี้เห็นเรือเปิดจอดที่บ้านแดนนี้มากหลายลำ ผู้เดินทางแถบนี้ไล่เลียงถึงข้างบกไม่มีใครได้ความ เป็นแต่ถ่อขึ้นล่องลง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ่ายรูปที่วัดอรุณราชศรัทธาราม หลังที่จอดเรือ แล้วเดินขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๑ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่แล้วมีสะพานข้ามบึงต้น ๆ ไปขึ้นชายป่าแล้วกลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมากครั้งก่อนท่วม แต่เวลานี้เฉพาะถูกคราวน้ำลด หนทางยังเป็นโคลนเดินยากจนถึงซานเขาจึงดอน ตามคำเล่ากันว่าเป็นเขาซึ่งนางพันธุรัตน์ตามมาพบพระสังข์ มีมนตร์-

(๑) คำว่า “ข้อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง” นี้อยู่ในฉันทโฆษณสมเด็จพะปฐมาบุชิต ๗ เรื่อง ๑ ทรงยกมาติโบสถ์ที่ทำข้อฟ้ายาวเกินขนาด

มหาจินดาเขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่พอไปถึงเห็นฐานพระเจดีย์อยู่บนยอดมียกขึ้นช้อยู่บนนั้นก็สิ้นหวังเหตุ ก้าวจาริกกับพระเจดีย์ไม่ใช้เวลาเดียวกัน ถ้าสร้างพระเจดีย์แล้วเป็นชั้นใหม่ ได้ความว่าถึงที่พระเจดีย์ก็ไม่มีจาริกอะไร หน้าเขามีลานกว้าง เพราะมีสัปบุรุษมาไหว้ประจำปี มีทางเกวียนเดินผ่านทางนั้นเข้าไปบ้านคอน ซึ่งเป็นนาดีข้าวตกมาก ขึ้นไปแค่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน ๒ ทบก็ถึงถ้ำพระนอน ในตรงหว่างทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนแลละม้ายศิลาเป็นรูปโพธิสัตว์ซึ่งเขาสมมุติกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้ำพระนอนก็เป็นเพียงผาหินคล้ายหน้าเทวดาเกาะสี่เกาะห้า^(๑) พระนอนก็ไม่ใหญ่ไม่อัศจรรย์อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอ้อมขึ้นไปข้างหลังถ้ำมีถ้ำประทุนอีกถ้ำหนึ่ง ถ้ำขยายอีกถ้ำหนึ่ง ก็ไม่อัศจรรย์อะไรเหมือนกัน ชั่วแต่ถ่ายรูปเล่น กลับยังไม่ทัน ๔ โมง มาแก้อัเพราะแดดร้อน อาบน้ำแล้วลงเรือประทุนเหลือง ได้ออกเรือ ๕ โมง ทำกับข้าวไปตามทาง พวกที่เคยทำครัวระจัดพลัดพรายกันไปหมด ไปคุมกันติดจนถึงเวลากิน ขึ้นกินได้ร่วมไม้ร่วมมือบ้านบางแก้ว วันนี้ได้หน่อไม้แทงมาใหม่จากที่เขาอร่อยมาก แต่ที่ที่ขึ้นนั้นจัดไม่สนุก เป็นบ้านเจ๊กมียายแก่เป็นป้าของเจ๊ก ชาตภูมิเมืองนี้เดิมอยู่ใกล้หาดส้มเลี้ยวซึ่งเป็นเมืองบรรพต แล้วว่าคับแคบไป จึงขยายออกมาอยู่ที่นี้ เป็นเจ้าของที่ดินมาก เหตุด้วยได้หักร้างไว้แต่แผ่นดินยังไม่มีราคา ใครถางได้เพียงใดก็เป็นเจ้าของอยู่เพียงนั้น มาบัดนี้ต้องซื้อมีราคาทั้งนั้น แจ้งว่าตอนข้างหลังฝ้ายตะวันตกมีที่ลุ่ม เวลาหน้าน้ำจนถึงควายต้องว่ายน้ำลุ่มไปจนจดป่า ข้างฝั่งตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพื่อยอยู่ริมคลองเป็นที่มิเจ้าของทั้งนั้น เขาทิ้งหญ้าไว้ให้กันพัง เมื่อเข้าไปฟันเพื่อยหญ้าที่นั่นเป็นที่เตียนตลอด เว้นไว้แต่เป็นป่ายาง ขางนั้นมักตกถึงชายคลอง แต่ก็มีเจ้าของทุกต้น ได้ความจากพระศรีสิทธิกรรม นายอำเภอบรรพดว่า ตั้งแต่เลิกบ่อน พวกที่หาเงินในการบ่อนสาตขึ้นมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพดมีมาก ที่หาดส้มเลี้ยว

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นการเรียงนกอยู่ในทะเลสาบเขามังกรสงขลา

พวกค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการ
เพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย ออกจาก
บ้านบางแก้วน้อยหนึ่งก็ทันกระบวน ได้แวะขึ้นเรือสุวรรณวิจิตร เพราะออกจะ
เหนื่อย ๆ หมายจะขึ้นไปเอน แต่มาารู้สึกว่าเรือเก่งกระดานร้อนกว่าเรือประทุน
เป็นอันมาก เอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงแวะจอดถ่ายรูปที่หาด แล้วเล
งเรือชะล่าประพาสเที่ยวต่อไป แวะบ้านข้างฝั่งตะวันตกถูกบ้านตาแสนปม
เป็นปมไปทั้งตัว แต่ไม่มีอะไร แดดเผาจึงได้ลงเรือต่อมาจนเวลาจวนย่ำค่ำ ขึ้นที่
หาดบ้านแสนตอ เดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ คำบลที่เรียกว่าแสนตอจนเป็น
ชื่อเมืองขามนี้ มีตอมากจริง เรือได้โค่นครึ่งหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่คลื่นฟ้งมาก
เดินตามถนนฝั่งตะวันตกแวะเก็บอะไรต่ออะไรบ้าง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้าง
ใหม่ เรียกว่าวัดหัวเมือง ต่อแต่วัดนั้นมาถึงที่ว่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือนหลังคา
มุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ที่จอดเรืออยู่เหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง

อนึ่ง วันนี้พระยาดากลงมาถึง พาเรือชะล่าประทุนลงมาอีกหลายสิบลำ

วันที่ ๑๕ วันนี้คืนสายไป แล้วพระวิเชียรพาคคนผมแดงมาให้ดู อันลักษณะ
ผมแดงนั้น เป็นผมม้าแดงอย่างอ่อนหรือเหลืองอย่างแก่ ผมที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อ
ถ้าผู้หญิงไปได้หัวผมดำ ลูกออกมาก็ผมดำไปด้วย ผมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง
แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวทีเดียว บอกพิชพันธุ์ว่าทราบ
ว่าตัวมาแต่เวียงจันทร์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ
พูดเป็นไทย ประพฤติอาการกิริยาที่เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองขาม ที่
กำแพงเพชรนี้มีแต่กระแสนกระสาย ออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึง
ได้ขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าว แวะเข้าจอดที่ที่ประทับร้อนเพราะระยะสัน แต่
จอดไปไม่สนุกจึงได้ไปจอดหัวหาดแม่ลาดซึ่งมีต้นไม้ร่ม กินข้าวและถ่ายรูปเล่น
ในที่นั้นแล้วเดินทางต่อมา หมายว่าจะข้ามระยะไปนอนคลองขลุงแต่เห็นเวลาเย็น
ที่พลับพลาคำบลบางแถมนี้ทำดี ตั้งอยู่ที่หาดและพลับพลาหันหน้าต้องลม

จึงได้หยุด พอเวลาบ่าย ๔ โมงตรงอาบน้ำ แล้วมีพวกชาวบ้านลงมาหาเล่าถึงเรื่องไปทัพเงี้ยว เวลาเย็นขึ้นไปเที่ยวบนบ้านและที่ไร่ ระยะทางเวลาวันนี้สองฝั่งน้ำระยะบ้านห่างลงมีป่าคันมาก แลดูเหมือนจะไม่จับฝั่งตะวันตกเช่นตอนล่าง ๆ มีตะวันตกบ้างตะวันออกบ้างเช่นบ้านบางเขมนี้ก็เป็นบ้านหมู่ใหญ่อยู่ฝั่งตะวันออก ราษฎรอยู่ข้างจะชี้ขาดกว่าตอนข้างล่าง ไม่ใคร่รู้อะไร สังเกตตามเรื่องราวที่ยื่นเป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลื่อง ทำกับข้าวมาจนถึงที่ประทับร้อน ไม่แฉะ เลยขึ้นมาข้างเหนือแฉะฝั่งตะวันออก ดิ่งชันและสูงมาก แต่คันไม้งาม ปีนขึ้นไปกินข้าวบนบกสำหรับถ่ายรูป แล้วลงเรือมาถึงวังนางร้างเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมงเท่านั้น ครั้นจะเลยไปอื่นระยะก็ห่าง จึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งน้ำข้างตะวันออก แล้วข้ามมาตะวันตกหมายจะเข้าไปถ่ายในป่าท่งที่จะเป็นทุ่งเลยไม่ได้ไปถ่าย กลับบ่าย ๔ โมง พลับพลาดั้งฝั่งตะวันออกที่นี้เป็นหมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลับพลามาถึงที่นี่ เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้ เป็นป่าไม้ทั้งนั้น ไม้สักก็มี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลื่อง ชายยุคกลจับเงาะชายบริพัตรจับขึ้นเรือมาทำธุระ ถึงปีกผักกูดที่ประทับร้อน ไม่ได้หยุด เพราะกับข้าวยังไม่แล้ว ระยะสั้นจึงเลยไปจนถึงเกาะช้าง ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเที่ยง เห็นควรจะย่นทางได้ หยุดกินข้าวแล้วออกเรือต่อมา หยุดที่พักร้อนบ้านชีเหล็กถึงบ่าย ๔ โมงครึ่งพอฝนตก ที่พักอาศัยไม่ได้ต้องมุงหลังคา เลยอุดกันอยู่ในเรือ เลี้ยงขนมกันอีกครั้งหนึ่ง จนกระบวนเรือใหญ่มาถึงเวลาห้าค่ำ ทายถูกว่าพระยาอมรินทรคงกลัวพายุ แต่ที่จริงเรือหลวงไม่ได้ถูกพายุเลยด้วยบังคลิ่ง เรือโมเตอร์ที่มาถึงก่อนบอกว่าพลับพลางจะพังเสียให้ได้ทางที่มานี้ตั้งแต่พลับพลาวังนางร้างมาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนมาก มีเรือจอดมาก มีหีบเสียงเล่นด้วย เพราะเป็นท่าสินค้ามาแต่ดอน ต่อขึ้นมาก็มีเรือน

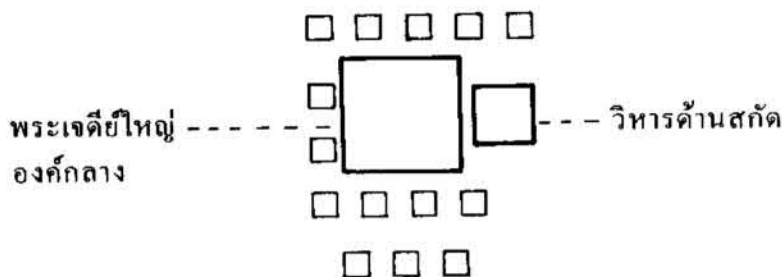
ราย ๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่า จนถึงบ้านโคน ซึ่งเดากันว่าจะเป็นเมืองเทพนคร แต่ไม่มีหลักฐานอันใด^(๑) บ้านเรือนคมีวัดใหญ่เสาหงส์มากเกินปกติอยู่ฝั่งตะวันออก มาจนถึงบ้านท่าจีเหล็กอยู่ฝั่งตะวันตก พลัฒาตั้งฝั่งตะวันออก เมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบตลอดรุ่ง วันนี้ก็โปรยปรายเล็กน้อย ๆ ไปมีเวลาแดดน้อย จนต้องกินข้าวที่พลัฒาประทับร้อน ตั้งแต่บ่าย ๔ โมงเศษ ฝนก็ตก มาจนเวลานี้ ๒ ทุ่มเกือบครึ่ง ที่ก็จะตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกันดาร เหตุด้วยเอาเรือนเป็นแรม

วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำเรื่อยไปยังรุ่ง แรกนอนไม่รู้สึกรู้ว่าจะเย็น ต่อหลับไปตื่นขึ้นจึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัว ท้องก็แข็งขลุกขลิกอยู่เป็นนาน จนเอาสักหลาดจึงอุดหมดจึงนอนหลับ ตื่น ๒ โมงครึ่ง ออกเรือจน ๓ โมง มาจากท่าจีเหล็กเลี้ยวเดี๋ยวกี่ถึงวังพระธาตุ อยู่ฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนรายตลอดขึ้นมา แต่อยู่ปากตะวันตก ปากตะวันออกเป็นป่าตั้งแต่พื้นคลองขลุ้งขึ้นมามีต้นสักชุม แต่เป็นไม้เล็ก ๆ ซึ่งเป็นเวลาหวงห้าม เดินเรือวันนี้รู้สึกว่ไปในกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกร้องต่าง ๆ อย่างชมดงเพรียกมาตลอดทาง ตำบลที่เรียกชื่อคลอง เช่นคลองขลุ้งหรือแม่อะไรต่ออะไร ใ้ว่าเราจะแลเห็นในเวลานี้ ปากคลองแห่งนี้ในหาด ได้พยายามจะไปดูคลองขลุ้งก็เข้าไปไม่ถึง ด้วยหาดกว้าง คลองขลุ้งนี้เป็นปลายน้ำอันหนึ่ง วันนี้แลเห็นเขาประดัดซึ่งบันแดดยืนเป็นแถว ที่วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนี้ก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น จอดเรือที่ที่พักร้อนเหนือวังพระธาตุนี้หนึ่ง พระธาตุนี้มีฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้น แล้วถึงชั้นอุหาบนเป็นรูปกลม ซึ่งกรมหลวงนริศเรียกว่าทะนาน ถัดขึ้นไปจึงถึงบัลลังก์ปล้องไฉน ๗ ปล้องปลีแล้วปักฉัตร ไม่ติดกันกับพระเจดีย์เมืองฝางที่เห็น ซึ่ง

(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างไกลเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น ค้นพบภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่า จะตรงกับเมืองกษัตริ ที่เรียกในจารึกครั้งสุโขทัย

แก้เป็นพระเจดีย์มอญเสีย เขาว่าสุโขทัยสวรรคโลกเป็นรูปนี้ทั้งนั้นเป็นรูปพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ้ายเหนียว เห็นจะไม่แปลกกันมาก องค์พระเจดีย์ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง มีรากกระเบื้องรอบวิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญ อยู่ทิศตะวันออกเฉียงไม่ตรงกลาง เขาปลูกโรงหลังคามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระเจดีย์ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปทั้งนั่งทั้งยืนหลายองค์ พระพุทธรูปหน้าตาดีแปลกกว่าที่เคยเห็น เป็นช่างได้ทำได้ดีรูปที่เหล่านี้นี้เวลานี้มีพระซึ่งขึ้นมาแต่เมืองนนท์ เป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ที่นี้ คิดจะปฏิสังขรณ์ปลูกกุฏิอยู่เบื้องหน้าพระธาตุ ห่างจากศาลามุงกระเบื้อง เดิมซึ่งอยู่ข้างริมน้ำได้ลงไป^(๑) เดินจากวังพระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือ ทาง ๒๖ เส้น ถึงคูด้านใต้ของเมืองไตรตรึงส์ ภูนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ ราว ลีกลงเสมอพื้นหาดแต่น้ำแห้ง ขึ้นเข้าไปจนถึงเชิงเทิน หลังเมืองไปมีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านด้านใต้ แต่ด้านเหนือไม่มีถนน มีแต่ลำคูมาบรรจบด้านใต้ กำหนดเชิงเทินยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ขึ้นเข้าไปทางตะวันตกตะวันออก ๓๗ เส้น เห็นเป็นเมืองใหญ่โตอยู่พื้นแผ่นดินเป็นแลงไปทั่วทั้งนั้น ในท้องคูก็เป็นแลง เข้าไปในเมืองน้อยหนึ่งก็พบโลก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกน้อยหนึ่งเรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอดจะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะทางเข้าไปได้แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ทางดีกว่าที่ได้ธางมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ คือพระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มีพระเจดีย์ ๓ ด้านวิหารด้านเหนือวางเลอะ ๆ ทำนองนี้

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระสงฆ์คิดจะไปอยู่หลายคราว คงอยู่ได้ไม่ช้า ทนความไข้ไม่ไหวก็ต้องเลิกไป

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาคนธากกลางเข้ามาให้ดูได้เพียงนี้ นอกนั้นยังเป็นป่าทึบอยู่มาก ไม่ไชรกอย่างกรุงเก่า เป็นป่าสูงไม้ใหญ่ข้างล่างโปร่งทั้งในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทิ้งร้างเป็นป่ามาช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่งจะโจษสงสัยว่าเป็นเมือง ไตรตรึงส์แน่ละหรือ เพราะมีข้อที่พากันสงสัยว่า เจ้าแผ่นดินลงมาแต่เชียงราย เวลานั้นเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า เหตุไฉนจะข้ามลงไปสร้างเมืองไตรตรึงส์ ขึ้นในที่ไกลห่างกันเพียง ๔๐๐ เส้น ความที่เดาว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่ใน เวลานั้น น่าจะเดาจากบาณชีเมืองประเทศราชครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง ในท้องเรื่องที่ว่า เจ้าเชียงรายยกลงมา ไม่ได้กล่าวว่ดีเมืองกำแพงเพชร ไปตั้งเมืองแปปเป็นเมืองไตรตรึงส์ทีเดียวจึงเกิดสงสัย ที่จริงคงจะได้เมือง กำแพงเพชรแล้ว แต่หากจะย้ายไปสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเกียรติยศ หรือด้วยความขัดข้องประการใด เมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันตกคงจะเกี่ยวดอง หรืออยู่ในอำนาจเมืองสวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก จึงตั้งฝั่งทางที่เป็นแผ่นดิน เดียวกัน ถ้าพวกเชียงรายจะมาจะไปตั้งฝั่งตะวันตกก็จะได้ เพราะถูกต้อง ความในจดหมาย ว่าข้ามแม่น้ำโพไปตั้งฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็น เมืองไตรตรึงส์แน่ กลับเวลาเที่ยงลงเรือเหลือมาถึงพลับพลาประทับร้อน ไม่แหวะด้วยจะน้อยวันให้ได้อีก ๑ วัน ระยะเวลาจะ ๑๐ วัน เป็นอันถือได้ ๒ วัน คง ๘ วัน ฝนตกเป็นคราว ๆ มาแหวะกินข้าวที่บ้านไร่ เป็นบ้านนาย เทียนอำแดงแจ่ม ท่วงที่บ้านเรือนสบายพื้นบ้านเดียนหมดจด มีไม้ดอกไม้ผล

หลายอย่าง ผิดกันกับบ้านแถบนี้ เจ้าของบ้านก็ไม่ออกมาทักทายตามอย่างที่ เคยแะมา ออกจะหลบ ๆ ครั้งเมื่อไปสั่งสนทนากวนตัวเข้าและหายกลัว ด้วยเห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอันตราย จึงได้ขยายว่าเป็นชาวเมือง นนท์ ขึ้นมาอยู่ได้ ๑๐ ปี หน้าตาแบบคายชอบกล เป็นคนฉลาดรู้อะไร ๆ มาก และลงหนังสือขอมทั่วทั้งตัว จึงลงเนื้อเห็นกันว่า ที่จะเป็นผู้ร้ายคนใดหลบ ขึ้นมาอยู่ในที่นี้ ออกจากบ้านไร่มากถูกฝนอีกมาก ถึงกำแพงเพชรจอดหน้า เมืองเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นี้เขาทำพลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอบปะรำจอดเรืออีกหลัง ๑ วันนี้ได้ตั้งดาอันเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทั้งฝน ถ่ายรูป ทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งน้ำขึ้นบนขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแสง และที่ว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูนี้ เป็นทางลัดลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคุ้งแล้วจึงขึ้นเมือง เมืองตั้งอยู่ในที่ดอนน้ำ ไม่ท่วม เรียบไปตามทางริมกำแพง ซึ่งเขาว่าได้ตัดแล้วรอบเมืองนี้ ไม่ได้ทำ เป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่าด้านเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้าน สกัทธิศได้ ๑๒ เส้น สกัทธิข้างเหนือ ๖ เส้นรูปสอบ ใช้พูนดินเป็นเชิงเทินทิศทั้ง ท้องคุ้งข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแสง ใบเสมาเป็นรูปเสมาหยักแต่ใหญ่ คออ่อนเหลือน้อย ตามประตูน่าจะเป็นป้อมทุกแห่ง แต่ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูคัน ประตูหลังยังคงมีป้อมก่อด้วยแสง ปรางค์ป้อมนั้นเป็นลับแลอยู่ปากคุ้งข้างนอก ตรวจว่าจะชักเข้ามาติดกำแพง อย่างเมืองนครศรีธรรมราชหรืออินเดียก็ไม่มีร่องรอย แต่เป็นเมืองอย่าง มันคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่ง เป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่า วัดพระแก้ว อยู่ข้างเหนือ วังอยู่ได้ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแสงทั้งท่อนดั่งมีทับหลังสูงสัก ๒ สอกเศษ ไม่ใช่สร้าง คราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ ย่านของวัด สิ่งทีก่อสร้างภายในเป็นแสง

เป็นพื้นเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง ห่อมันเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาว
จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑป ตอนข้างหน้า
เป็นวิหารใหญ่ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่าง
ไปจากนี้ เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ) เอาอย่างไปจากวัด
พระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาจะมีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระเจดีย์กลมล้อมฟางอยู่
หลังวิหารอีกหน่อหนึ่ง ห่อมันเห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้น
ทำงานมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบ มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็น
คูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับพระโบโรบุโด ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว
แต่กะเนียงไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างใด ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์
กว่าบัวหางที่รับปากระฆังบัวหลังเบียดสลักติดกัน งามเข้าที่มาก บัลลังก์
มีซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอดซึ่งกรมหลวงนคร
สงสัยว่าจะเป็นทวยถัดขึ้นไปปล้องโกลนแต่ยอดดวน ประมาณว่าจะสูงราว
๑๕ วา ค่อนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแลงแต่บันปุ่นเป็น
รูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นได้ชัดว่า เครื่องแต่งตัวอย่างโบราณนั้นไม่ได้มุ่งผ้า
แน่นแล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ชั้นหนึ่งยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเงินเพียงเช่า แล้วคาด
ผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด
แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้น คาดเข็มขัด
แต่หมวกจะเป็นอย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ
ผู้หญิงก็ดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืน คล้ายเทวรูป แต่ยังเห็นไม่ชัด ในวิหารโถงนี้
มีพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานซุกชีรอบ ที่หน้ากระดาน
และที่บัลลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ
มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่ตั้งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมขึ้นอีก
๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเดิมภายหลัง เพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็
เลวทราม วิหารโถงนี้ก็คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าอีก

ในระหว่างพระเจดีย์และวิหารโถงนี้มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน กลางถาลงไปหน่อยหนึ่ง บางที่จะสร้างแทรกเดิมขึ้น พ้นจากหมู่วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกห่อหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระหน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัดเบญจมบพิตรหลายองค์นั้น เดิมไม่ได้กล่าวกันว่า เป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่าพระหน้าตาเช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกห่อหนึ่งมีกำแพงคันเขาเรียกต่างชื่อว่า เป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะมีถนนคันชำรุดทรุดโทรมมาก ไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมู่นั้นเขาก็เรียกเป็นวัดอื่นต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรารักษ์ แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียวกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็จะสร้างเดิม ๆ ออกไปเป็นวัดยาวเลื้อยเหมือนอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรีที่จะมีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าเรียกตามลพบุรีก็จะเป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอมรับว่าจะเรียกวัดพระแก้วก็ได้ นั่น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่า พระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัดไปที่หลักเมือง ซึ่งอยู่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง วังนี้มีแนวเชิงเนินดินต่ำ รอบไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลยเห็นจะใช้ระเนียดไม้เช่นเมืองพม่าเขาก็กว้างอยู่ ยาว ๖ เส้น ไร่ชานในกว้าง ๕ เส้นระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควรพอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริวารจะอยู่ชั้นใน ขุดคูรอบคงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนนเดินเข้า ๓ ด้านเว้นด้าน ๑ คูณมิฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิษณุโลก ในกลางวันมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอยก่อสร้างเลยเห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาและปะรำที่พักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและผู้ดีในเมืองนี้ทำสำหรับมาเลี้ยงหลายสิบสำหรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปช้างเผือก โผล่จากดินรูปเสือ

และรูปอยู่ที่ต้นไม้ริมพลับพลา เป็นความคิดนายอำเภอบ้านพรานกระต่ายทำ
ได้กินของเลี้ยง และถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร^(๑) ซึ่งได้สั่งให้เลือกหา
ไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมู่น้ำตาดีกว่าก็มี
ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔
ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้าหมากกอยแจกเลี้ยง คือหวีบุตรหลวง
พิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโปสตรูปถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว
ยังอีก ๓ คนนั้นซื้อประคอง ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รวิว
ลูกพระพล อายุ ๑๗ ปี ลูกพระยารามณรงค์ อายุ ๑๖ อาหารที่เลี้ยงเป็นกับข้าว
อย่างเก่า ๆ พอกินได้ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแวะถ่ายรูปที่วัดอีก
หน้อยหนึ่ง แล้วจึงไปเทวสถานเขา เรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็น
สถานเดียวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือคงจะเป็นปรางค์
แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานซุกชีอันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคนเยอรมันได้มา
ถ่ายรูปพระอิศวรที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทโธสวรรย์เดี๋ยวนี้ไปตามกลับมาได้ ยังคง
เหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาแลพระนารายณ์ซึ่งเอาศิระะไปเสียแล้ว และเทวรูป
เล็กน้อย ฝีมือดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น ได้เห็นป่อกรู ๒ ป่อแต่ดินตัน
ไปเสียแล้ว ที่เขายังคงอยู่ก็มี ป่อกรูรายทั่วไปในเมือง มีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลง
ไปอีก กลับบ่าย ๓ โมง เวลาเย็น พายุจัดฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้าง
บางกอกได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเป็นด้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะชื้นจะ
ร่วประการใด นึกเสียดาย เมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมืองกำแพงเพชรอีก จึงได้
จัดการโอนเอาห้องอาบน้ำเป็นห้องล้างรูป ทนล้างเอาในวันนี้ประดักประเดิด
มาก ๒ ขามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือบางกอกข้าเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔ วันนี้ขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย
ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่ข้างเล็กข้าง

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่และผู้คน ไปถ่ายถึงเมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้น
ถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมามักมีผู้พอใจขอสูตรด้วยเหตุนี้

อย่างก่อด้วยกำมะลอ ๒ - ๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูคั่นซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้
 เดินเลียบตามในกำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้ว
 เมื่อวานนี้นั้นเป็นสุดทางที่ได้ไปแล้ว จึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็น
 ทิศตะวันตกอยู่นั่นเองมีป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับ
 ป้อมอื่น ๆ ฝีมือวิเศษนทร ใกล้ป้อมนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตู
 เจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแค่นี้ไปมีกำแพงยั้งที่ค้ำอยู่หลายตอน เป็นอันได้รูปว่า
 ก่อแลงเสริมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ สอก ๔ สอก แล้วจึง
 ตั้งฐานเสมาเจาะช่องป็นได้เสมา เสมานั้นคล้ายอย่างอินเคียเลี่ยมปลายแต่
 ไม่หยักเม็ด ป้อมมุมตะวันตกต่อกับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใด
 เท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มกุฎราชกุมาร
 ณะว่าจะเป็นประตูชัย แต่เห็นจะไม่ถูก ไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่กะเนนั้นกะเน
 โดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเริ่มต้นเป็นประตูสี่ออก
 ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงป้อมซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่า
 ป้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือเขาถือว่าเป็นป้อมสำคัญ ขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลก
 อะไรเป็นป้อม ๓ เหลี่ยมซดเคียวกันกับป้อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจนถึง
 ประตูเขาเรียกไว้ว่าสะพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูชัย เพราะเป็นทางไป
 และมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้นก็ประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพี้ยดลพบุรี
 ลงไปอีกจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลาง
 ซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ถนัดว่า เป็นป้อมประจำประตูอย่าง
 ประตูคั่นแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นป้อมนั้นจึงขึ้นถนน ขุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูน
 เป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลั่ว เรียกว่าถนนพระร่วง ถนนพระร่วง
 ชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ถนนสายนี้ไปสุโขทัย
 แต่ขาดเป็นหัวงเป็นตอน เชื่อนั่นได้ว่าเป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก
 ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นดูเป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจน

ถึงเป็นน้ำเป็นโคลน แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแล่งทั้งสิ้น ที่เป็นแล่งแลเห็นเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่ป็นเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดเป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อทั้งนั้น ด้วยเป็นวัดทิ้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แล่งแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ สอกเศษ หน้ากว้างสิบเศษหรือสอก ๑ หน้า ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเนียดมีกรอบแล่งเหลี่ยมลอมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเป็นเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่งที่จะทำภายหลังวัดอื่น การข้างในจึงไม่มีสลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัตร์ลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกฟักเสาเป็นแปดเหลี่ยม ตัดแล่งเป็น ๘ เหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมุขตั้งทักษิณ ชั้นล่างจดผนังและเสาใช้แล่งอย่างเดียวไม่มีอิฐปูน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนกรุงเก่า เหตุที่เขารวบแล่ง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสลักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมีก้อนกลางต่าง ๆ กัน ขึ้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ กัน บางทีมีแค่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โถรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบือน เห็นจะมากอยู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้อง ข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศและวิหารพระอิศวรวัดสระเกศแต่ใหญ่มาก เสาใช้แล่งท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ขึ้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ่มมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนน เมืองอย่างกึ่งได้ ยังดีไม่ชวดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแล่งแข็งไม่ต้องทำรากชั่วคราวแต่ยอดหัก แต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้า

พระเจดีย์นี้มีที่บูชาเป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่พุทธกระหม่อม* ไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์ และมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่ง ขำรดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มาก แต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลาย ๆ วัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า แต่ไม่มีเวลาจะแวะดู ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวง เป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขา ดังชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามดู เสาถั่วคันแต่ศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ชั้นกลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจัตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเดิน มุขหลังเป็นพระยืน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ที่มุมป้านเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโลกนาถ วัดพระเชตุพน แต่ประเปรี้ยวกว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่าวัดพระยีนันน์ไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไป พลาดกว่าจะมีชื่ออื่นดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดเชตุพน บางที่เขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางเป็นรูปไม้สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปรางค์อันใดพังเสียหรือไม่แล้ว ด้านหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกัน หลาย ๆ องค์บ้าง องค์เดียวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัดหน้าพระธาตุลพบุรีและวัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ดูบริบูรณ์

* พุทธกระหม่อม - ในที่นี้หมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นคำที่บรรดาพระโอรสธิดาคริสต์เรียกสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในรัชกาลที่ ๔ และ ๕

มากกว่าวัดอื่น ชุ่มประตูลใหญ่่น้อยก็ยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ ๔ เหลี่ยมกว้าง ยาวลึกประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแลงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอยก่อกุเคย มีห้องฝาแลงกันสำหรับพระสงฆ์ กงใช้โพงกันซึ่ง น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ ใช้ได้อยู่จนบัดนี้ เมื่อเห็นวัดนี้เข้าแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะยืนยันรับรองว่า วัดในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้เลย ถ้าพระแก้วได้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ ไซ้จะแต่เฉพาะว่าวัดใหญ่เกี่ยวกับกาลเวลาเสียด้วย เป็นอันลงสันนิษฐาน ได้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้ดังที่จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชรนี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำทุกวันนี้ประมาณ ๑๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแลง ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าเป็นที่ลุ่มน้ำ หรือที่อื่นตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมืองสวรรค์โลก เป็นเวลาร่วมกันกับมังรายลงมา จากเชียงราย ดังเชียงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านายในเมืองสวรรค์โลกกล่าวว่า สวรรคโลกล่อแหลมนัก จึงคิดอานตั้งสุโขทัยเป็นเมืองหลวงขึ้นอีกเมืองหนึ่ง สวรรคโลกให้ลูกเธอไปอยู่เป็นทัพหน้า ข้างฝ่ายแม่น้ำน้อยนี้จะไปด้วยแม่น้ำ เปลี่ยนไปก็ตาม หรือเมืองเดิมตั้งอยู่ห่างน้ำก็ตาม พระร่วงหรือวงศ์พระร่วง เห็นว่าควรจะเลื่อนเมืองลงมาตั้งริมน้ำให้ชุ่มแม่น้ำนี้ จึงมาสร้างกำแพงขึ้นใหม่ ให้ชื่อเมืองกำแพงเพชร ทำทางหลวงเดินขึ้นไปสวรรค์โลกสายหนึ่ง มา กำแพงเพชรสายหนึ่ง เพื่อจะให้เดินทัพช่วยกันได้สะดวก เมืองเหนือคง เป็น ๓ พระนคร ทางเดินในระหว่างกำแพงเพชรไปสุโขทัยนอน ๒ คืน ด้วยเหตุ ฉะนั้นเจ้าผู้ครองเมืองกำแพงเพชรจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกำแพง ได้สร้างวัดใหญ่ ขึ้นแต่วัดเดียว เมื่อองค์อื่นจะสร้างก็สร้างเดิมต่อ ๆ ไป จึงไม่มีวัดใหญ่ใน กำแพงเมือง วัดในกำแพงคันทางที่มีพระเจดีย์ ซึ่งมกุฎราชกุมารสมมติให้เป็น วัดมหาธาตุ ถ้าจะเทียบกับวัดข้างนอกเมืองเล็กน้อยเป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้น เล่าพระแก้วก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุที่พระแก้วจะตกมาอยู่กำแพงเพชรคงจะมาก่อน สร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชรทุกวันนี้ ด้วยถ้ามายู่ภายหลัง คงจะไม่อยู่

เมืองกำแพงเพชรต้องไปอยู่สุโขทัย เมืองชั้นกำแพงเพชรไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายในนี้ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้ากันจริง ๆ คงจะพบลำนํ้าเงินพบเชิงหินเมืองเก่า เดียวนี้พวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่า นั้นเป็นวัดนอกเมืองจึงมามั่วคลำแต่ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะไปสร้างวัดออกเต็มไปเช่นนั้นที่ไหนได้ ถ้าจับบทหันไปค้นนอกเมือง ซึ่งเป็นเมืองโบราณนี้ คงจะได้อะไรอีกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุก แต่เวลาไม่พอ เลยหยุดแค่ชั่วกินข้าว ที่ปากสระวัดมหาธาตุครูเดียว ยังกลับมาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง

วันนี้กำลังรูป และมีละครของมารดาหลวงพิพิธภัย เล่นเรื่องไชยเชษฐ กรมดำรงเชื่อว่าจะเก่าแท้ ไม่มีโซดขึ้นมาถึง ที่แท้โซดเสียปนปี๊บเย็นมาก คือนายโรงแต่งตัวเป็นละคร แต่เสื้อผ้าขาวไม่ปักตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อดีตดดอกใหญ่ลอยเลื่อม ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มากแก้มลึก เหมือนช้อนหอย นางใส่เสื้อแพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียงสวมนวมและ คาบถุงผ้าไหมเลียน นางแมวนั้นแต่งหูกือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอ ข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอาจลงมาจนกันเกี่ยวขอ ไม่ได้ต้องง่าอยู่เฉย ๆ และการที่สวมนั้นก็พลาดพลั้งเอียงอยู่ข้างหนึ่งด้วย วิเศษขึ้นที่ห่ม紗รดคาดเอาทับแพรอีกชั้นหนึ่ง สวมกะบังหน้า นารายณ์ธิเบศร สวมเสื้ออย่างใหม่แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงหนสวมเสื้อขาวสะพายแพร หน้าโขนเป็นหน้าเขียวสวมขฎาดอกลำโพง ลูกกุ่มนั้นไม่กี่คนแต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละครใน เห็นจะเป็นด้วยเล่นพระราชนิพนธ์ หมายความว่าละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น ถ้ามเจ้าของดูว่าหางานกันกลางวัน ครึ่งวันกลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๔๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่น เป็นละครไม่ใช่เก

วันที่ ๒๕ วันนี้คืนสายเพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกซ้ำ ๔ โมง จึงได้ ลงเรือเหลืองข้ามฟากไปฝั่งตะวันตก ยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุ เลขไปคลอง

สวนหมากต้องขึ้นไปไกลอยู่หน่อย ในคลองนี้น้ำไหลเชี่ยวแต่น้ำใสเพราะเป็น
ลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือ แต่ต้นทางที่จะเข้าไปเรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไป
ตามลำคลอง ๓ วัน จึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมาก เขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึง
ป่าไม้นี้พะโป้กะเหรี่ยงในบังคับอังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นคนไทยชื่ออามแดง
ทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอามแดงไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกันในที่นั้น
ไปขึ้นถ่ายรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้ แล้วจึงกลับออกมาจอดกินกลางวันที่
หาดกลางน้ำ คลองสวนหมากนี้ตามลัทธิเก่าถือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่อง
ต้องเมินหน้าไปเสียข้างฝั่งตะวันออกเพียงแต่แลดูก็จับใจ ความจริงนั้นเป็น
ที่มีไข้ชุมจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงินไม่เป็นเครื่องห้ามกัน
ให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แสงพอกะเหรี่ยงซึ่งเรียกว่าพญาตะกำพะโป้มา
ทำป่าไม้ ราษฎรซึ่งอยู่ปากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหากินมีบ้านเรือนคน
มากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อมไป กินข้าวแล้วล่องลงมาขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่ง
แต่เดิมเป็นพระเจดีย์อย่างเดียวกับที่วังพระธาตุใหญ่องค์ ๑ ย่อม ๒ องค์
พญาตะกำสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว แปลงรูปเป็นพระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่
แล้วเสร็จ พญาตะกำตาย พะโป้จึงได้มาปฏิสังขรณ์ต่อ ได้ยกฉัตรยอดซึ่ง
มาทำแต่เมืองมรแห่งฝั่งแล้ว แต่ฐานซุกซี้ยังถือปูนไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทา
สีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูในแม่น้ำงามดี มีพระครูอยู่ในวัดเป็นเจ้าคณะรอง
รูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่อีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวก
ออกจะลอยกัน มีโรงเรียนอยู่ในหมู่กุฎี มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายชิดมหาดเล็กหลานพระยาประธานนคโรทัย
ซึ่งเป็นนายอำเภออยู่ในมณฑลนครชัยศรีป่วยลาออกรักษาดัว ไปได้ตำนาน
และพระพิมพ์มาให้ ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงนามพระยาศรีธรรมาโสกราชจะบำรุง
พระพุทธศาสนาจึงไปเชิญพระธาตุมาแต่ลังกา สร้างเจดีย์บรรจุไว้ในแควน้ำปิง

* ลอยกัน - ไม่ถูกกัน (ลอยแพกัน)

และนำยมเป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ พระฤๅษีจึงได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นถวายพระยาศรีธรรมมาโสกราชเป็นอุปการะ จึงได้บรรจุพระธาตุและพระพิมพ์ไว้ในพระเจดีย์แต่นั้นมา เหตุที่จะพบพระพิมพ์กำแพงเพชรขึ้นนี้ ว่าเมื่อปีระกา เอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุทธาจารย์โตวัดระฆังขึ้นมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านศิลาจารึกอักษรไทยโบราณมีอยู่ที่วัดเสด็จได้ความว่ามีพระเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น่าพึงผั่งตะวันตกตรงหน้าเมืองข้าม จึงได้ค้นคว้ากันขึ้น พบพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ชำรุดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพญาตะก่าขอสร้างรวมเป็นองค์เดียว รื้อพระเจดีย์ลงจึงได้พบพระพิมพ์ กับได้ลานเงินจารึกอักษรขอม เป็นตำนานสร้างพระพิมพ์และวิธีบูชา นายชิดได้คัดตำนานและวิธีบูชามาให้ด้วย ของถวายในเมืองกำแพงนี้ก็มีพระพิมพ์เป็นพื้น ได้คัดตำนานคิดทำหนังสือนี้ไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด มหาเดเล็กเวรเดชหลานพระยาประธาน
นครไทรยงจางเมืองอุทัยธานี เดิมได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย
เป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่มณฑลนครชัยศรี ข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บ
ทุพพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษาตัว
อยู่บ้านกรรยาที่เมืองกำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบเสาะหาพระพิมพ์
ของโบราณ ซึ่งมีผู้ขุดค้นได้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ ได้ไว้หลายอย่างพร้อมกัน
พิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านี้
อันเป็นที่เชื่อถือกันในแขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่ก่อน ได้ความว่า
พระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็นอันมากนิยมนับถือลือชามาช้านาน
ว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอานุภาพทำให้สำเร็จผล
ความปรารถนาแก่ผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

ฐานฐานของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่มีผู้ได้พบเห็นแล้วมี ๓ อย่างคือ
พระลีลาศ (ที่เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑ พระยืนอย่าง ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑
วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือดินกฐ (หรือตะกั่ว)
อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชน
จะได้พบเห็นนั้น ได้ในเจติยวัดพระธาตุฝั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์นี้ขึ้นนั้น ตามสามัญนิยมน่า ๓ กาลครั้ง
เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว มีพระบรม-
กษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมมาโสกราชเป็นพระเจ้า
แผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศตลอดจนถึงทวีปลังกา

ทรงอนุสรณ์คำนึงในการสถาปนาอุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาล
ยิ่งขึ้น จึงเสด็จสู่ลัنگกาทวิปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
นำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ ในคำกล่าวที่ว่าแก่น้ำปิงและน้ำยม เป็นต้น เป็นจำนวน
พระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้นนั้นพระฤๅษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้
ถวายแก่พระยาศรีธรรมมาโสกราช เป็นการอุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้
เดิม ณ ปีระกาเอกสก จุลศักราช ๑๒๑๑ (นับโดยลำดับปีมาถึงศกนี้ ๕๘ ปี)
สมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต) วัดระฆัง กรุงเทพ ฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมือง
กำแพงเพชรนี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ
พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิง
ตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่า
ราชการเมืองได้จัดการค้นคว้า พบวัดและเจดีย์สมตามอักษรในแผ่นศิลา จึง
ป่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี
๓ องค์ องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลาง ชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแขวงพอกะเหียง
(ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่
รวมเป็นองค์เดียว

ขณะที่รื้อพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ได้พบครุพระพุทธรูปพิมพ์และลานเงิน
จารึกอักษรขอม กล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์และลักษณะการสักการ-
บูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีผู้ขุดค้นได้ที่เมืองสรรค์บุรีครั้งหนึ่ง
แต่หาแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินตำนานนี้กล่าวว่า มีเฉพาะแต่ในพระ
เจดีย์วัดพระธาตุฝั่งน้ำปิงตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

ตำนาน

ตำบลเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุสงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณ ว่ายังมีฤๅษี ๑๑ คน ฤๅษีเป็นใหญ่ ๓ คน คนหนึ่งฤๅษีพิลาไลย คนหนึ่งฤๅษีตาไฟ คนหนึ่งฤๅษีตาจั่วเป็นประธานแก่ฤๅษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่าเราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมมาโสกราช ฤๅษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤๅษี ทำด้วยเครื่องประคิณฐานเงินทองไว้ฉะนี้ลงพระองค์ จึงทำเป็นเมฆพัดอุทุมพรเป็นมฤตย์พิศมัยอายุวัฒนะพระฤๅษี ประคิณฐานไว้ในถ้ำเหวใหญ่่น้อย เป็นอานุภาพแก่นุญช้ทั้งหลาย สมณชีพรามณาจารย์เจ้าไป ถ้วน ๕,๐๐๐ พรรษา พระฤๅษีองค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาวุ้นทั้งหลาย อันมีฤๅษีเอามาให้สัก ๑,๐๐๐ เก็บเอาเกสรไม้อันวิเศษ ที่มีกฤษณาเป็นอาทิให้ได้ ๑,๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤๅษีจึงปาวรื่องเทวดาทิ้งปวงให้ช่วยกัน บดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆพัดสถานหนึ่ง ฤๅษีทั้ง ๓ องค์นั้น จึงบังคับฤๅษีทั้งปวงให้เอาวุ้นทำเป็นผงเป็นก้อนประคิณฐานด้วยมนต์คาถาทิ้งปวงให้ประสิทธิ์ทุกอัน จึงให้ฤๅษีทั้งนั้นเอาเกสรและวุ้นมาประสมกันดีเป็นพระให้ประสิทธิ์แล้วด้วยเนวาทระคุณประคิณฐานไว้บนเจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้ว จึงเอาไว้ใช้ตามอานุภาพเถิด ให้ระลึกถึงคุณพระฤๅษีที่ทำไว้นั้นเถิด ฤๅษีไว้อุปเทศดังนี้

แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้มนต์พระใสศัรยะ อันตรายทิ้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้าด้วยเนวาทระคุณแล้วเอาใส่หมักดีสิทธิ์ความปรารถนา ถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก่หอคาบศัสตราวุธทิ้งปวง เอาพระสรงน้ำมันหอมแล้วเสกด้วย อิติปิโสภกฺกูราติ เสก ๓ ที ๗ ที แล้วใสขันสัมฤทธิ์พิชฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสรงน้ำมันหอมใส่ใบพลูทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะสง่าเจรจาให้คนกลัวเกรง

เอาใส่น้ำมันหอมหุงขึ้นไฟเสกด้วยเนาวะหรุณ ๗ ที่ ถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไป
ทางบกทางเรือก็ดี ให้หมัสการด้วยพาหุงแล้วเอาพระสร่งน้ำหอมเสกด้วย
พระพุทธรุณ อิติปิโสภุณราติ เสก ๗ ที่ ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล ถ้าจะไม่
สวัสดีสถาพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้ ดอกบัวบูชาทุกวันจะปรารธนาอันใดก็
ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใดพบพระเกสรก็ดี พระว่านก็ดี พระปรอทก็ดี ก็เหมือน
กันอย่าได้ประมาทเลย อานุภาพดั่งกำแพงล้อมกันภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้ความศุณย์
เอาพระสร่งน้ำหอม เอาด้าย ๑๑ เส้นชุบน้ำมันหอมและทำใส่เทียนตามถวาย
พระแล้วพินฐานตามความปรารธนาเถิด ถ้าผู้ใดจะสระหัวให้เขียนยันต์นี้
ยันต์ :-

ทุธิวิสม
อมพ
ปติพมงกุ

อสวิสุ โล ปุสพุก

ใส่ใส่เทียนเถิด แล้วว่า นโมไปจนจบ แล้วว่าพาหุง แล้วว่าอิติปิโสภุการ มหเชยฺย
มงุคล แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์ เอาทั้งคู่ กิริมิทิ กรุมพุ กรมท เกเรเมเท
ตามแต่เสกเถิด ๗ ที่ ๗ ที่ วิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถานี้แล้ว อย่างกลัวอันใดเลย
ท่านตีค่าไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้สารพัดศัตรูแล

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัดต่อมาดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด

จากกลับลงเรือชะล่าสองไปขึ้นท้ายเมืองใหม่เดินขึ้นมาจนถึงพลับพลา
ที่เมืองใหม่นี้มีถนน ๒ สายยาวขึ้นมาตามลำน้ำเคียงกันขึ้นมา สาย ๑ อยู่ริมน้ำ

สาย ๑ อยู่บนดอน แต่ถึงสายริมแม่น้ำน้ำก็ไม่ท่วม บ้านเรือนก็เป็นอย่างลักษณะถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรี หรือถนนบางกอกอย่างเก่า ไม่ใช่ถนนเสาชิงช้า ผู้คนก็แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้ายเมืองถึงพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปได้มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแวนเปลี่ยนทำนองถ่าย และถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้วซึ่งยังไม่เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจกใหญ่ จะล้างหมดกลัวแห้งไม่ทัน วันนี้ได้ตัดผม ตามพระเทพาภรณ์ ขึ้นมาจากบางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลงเรือมาแต่นครสวรรค์ เพราะหาเวลาตัดไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายจะยังไม่ตื่นแต่มาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ กินข้าว แล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดู และรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธภักย์ ผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทอง ซึ่งพระพุทธรูปอดฟ้า พระราชทานพระยากำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จเมื่อไปทัพแขก แล้วดกมาแก่พระยากำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามีแพงบุตรพระยากำแพง (นุช) บุตรพระยากำแพง (นุช) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพงต่อมา ๔ คน คือพระยากำแพง (บัว) พระยากำแพง (เถอน) พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด) ได้รับดาบเล่มนี้ต่อ ๆ กันมา ครั้นพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรม ผู้อื่นนอกจากตระกูลนี้มาเป็นพระยากำแพงหลายคน ดาบตกอยู่แก่นายอันบุตรพระยากำแพง (เกิด) ซึ่งเป็นบิดาหลวงพิพิธภักย์ ภายหลังนายอันได้เป็นพระยากำแพง ครั้นพระยากำแพง (อัน) ถึงแก่กรรม ดาบจึงตกอยู่กับหลวงพิพิธภักย์บุตรผู้นำมาให้นี้ พิเคราะห์ดูก็เห็นจะเป็นดาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมือง เช่นแควใหญ่ ไม่ได้เตรียมมา จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมือง ให้ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงที่มาหาตั้งต้นคือท่านผู้หญิงทรัพย์ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) อายุ ๕๓ ปีจอ เห็น

จะเป็นปี่จ้อ นศก จุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบายแจ่มใส พุดจาไม่หลง เดินได้เป็นต้น กับลูกที่มา ๒ คนคือซื้อฝั่งภรรยาพระพล (เหล็ยม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้ายชื่อ ภู เกษไปทำราชการในวังครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์ (หรุ่น) อายุ ๖๔ ปี หลานหญิง ชื่อ หลาบ เป็นภรรยาหลวงแพ่งอายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อเพื่อน เป็นภรรยาพระพลอายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน ภรรยา หลวงพิพิธธัญอายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธธัญอายุ ๔๔ ปี เหลนที่มา ๖ คน คือกระจ่าง ภรรยานายชิด อายุ ๒๔ ปี แปลงภรรยานายคลองอายุ ๒๑ รั้วบุตร พระพลอายุ ๑๗ ประคองอายุ ๑๗ หวีดอายุ ๑๖ บุตรหลวงพิพิธธัญ ละอองบุตร นายจีนอายุ ๑๒ ปี โหล่นได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่ายคนเดียว แต่ที่ซื้อละเอียบุตร โนม์อายุ ๑๓ ปี ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนี้กันออกเสียบ้าง ด้วยมา ไม่ครบหมดด้วยกัน ลูก หลาน เหลน โหล่น ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดว่าเป็นที่มีไข่เจ็บ ชุม ถึงถามชาวเมืองนั้นเองก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าไข่ไม่ชุมและไม่ร้าย แต่ได้พบคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรมการคร่ำ ๆ อายุ ๓๐ - ๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก ถ้าจะหาหรือพวก กำแพงจริงคงบอกว่าพระพิมพ์ป้องกัน ด้วยนับถือกันมาก พระเล่าให้ฟังว่าเวลาที่ ไม่ได้เสด็จมา หากันนักดูหายากอย่างยิ่ง ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์ มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็เตรียมกันอยากจะถวาย ก็เป็นความจริงเพราะผู้ที่ มาถวายไม่ได้ถือหรือห่อมาตามปกติ จัดมาในพานดอกไม้ นั่งรายตามริมถนน ได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด ดูความนับถือกลัวเกรงเจ้านั้นมากอย่างยิ่ง เพราะ ไม่ใคร่ได้เคยเฝ้าเห็น แต่กิริยาอาการเรียบร้อยไม่เหมือนตำบลบ้านตามระยะทาง ซึ่งกล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากราบถึงดินไม่ได้ขาด

ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นทำหน้าวัดเสด็จ เพื่อจะถ่ายรูป วัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จาริกบอกเรื่องพระพิมพ์ แต่คำจาริกนั้นได้นำไปกรุงเทพฯ

เสียแล้ว(๑) แล้วจึงเดินไปวัดกุยาง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้าคณะอยู่ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนนราชดำเนิน วัดกุยางนี้มีลำคู กว้างประมาณ ๖ วา หรือ ๘ วา น้ำขัง หอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคูเข้าไปจึงถึงบริเวณพระอุโบสถ ทางที่เข้าเป็นทิศตะวันตก ด้านหลัง หันหน้าออกทางทุ่ง มีพระอุโบสถย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลง แต่เสริมอิฐถือปูนหลังคาเห็นจะผิด รูปเดี่ยวแบนไป หลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็นพระปรางค์ เห็นจะแก้ไขขึ้นใหม่โดย พังเสียแล้วไม่ว่ารูปเดิมอย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ อยู่ข้างจะดี ๆ พระครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงสอกลีบ กับอะไรอีกองค์หนึ่งต้นเดิมที่ไม่ชอบ จึงได้ขอเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพงโบราณแท่นชั้นเขมรองค์ ๑ พระนาคปรกขาดฐาน เขาหล่อฐานเดิมขึ้นไว้องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลองเหมือนพอใช้อีกองค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปบ้างจนเที่ยง จึงได้ลงเรือเหลือง ล่องลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ดกลงทำกับข้าวกันมา ต่อจวนกับข้าวสำเร็จจึงได้พบ แวะกินที่พลับพลาปากอ่าง ล่องเรือลงมาหยุด ชั่วแต่พอถ่ายรูปเวลาพบเท่านั้น ขาล่องนี้เรือใช้ดีกรรเชียง แต่ก็อันธกัว่าดี เบาเสียกว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลายน้ำลงมา ถึงที่พักแรมคำบลวังนางร้าง แต่ที่แท้เขาเรียกวังอีร้าง เรียกนางร้างถึงดาถือท้ายไม่เข้าใจ เวลาทุ่มเศษ

วันที่ ๒๓ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปถึงเรือเหลือง หยุด กินข้าวที่ตลิ่งเป็นป่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุดที่หาด ถ่ายรูปเวลาพระอาทิตย์ตก เลยดีกรรเชียงลงมาถึงพลับพลาบ้านแดนเวลาพลบ ไม่มีเรื่องอะไรเลย

(๑) จาริกนี้ เดิมนั้นอยู่ในหอพระสมุทวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่องพระมหาธรรมราชาลิไทยสร้าง พระมหาธาตุแลปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งได้มาจากลังกา ณ เมืองนครชุม สืบสวนได้หลักฐานต่อมาว่าจาริก แผ่นนั้นเดิมอยู่ที่หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้ามฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร ฐานปึกศิลาจาริกนั้น อยู่จนบัดนี้ มีผู้ขนมาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงได้ลงมากรุงเทพฯ

นอกจากأيการเรียงที่ตั้ง่ายแสนสาหัส ขึ้นชื่อว่ากรเรียงแล้วไม่มีอะไร
จะเบาเท่า ถ้าขึ้นดีทวนน้ำแล้วเป็นไม้ขึ้นเป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ต้องรอรับพวกจีนไทยที่มาหารวมทั้ง
ตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แะกินข้าวที่พลับพลาหัวดงซึ่งเขา
กะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๑ เท่านั้น จึงเปลี่ยนเลื่อนลงมายางเอน หยุดถ่ายรูป
เขานอครั้งหนึ่ง มาตามทางมีคนรู้จักเรือเหลืองว่าเป็นที่นั่งทั่วทุกแห่ง ที่ไหน
เกยแะที่นั่นคนยังประชุมมาก มีอะไรที่จะดีจะเคาะโห่ร้องได้ก็ดีเคาะโห่ร้อง
ทุกแห่ง มีลงเรือพายตามเอาของมาให้ก็มาก ที่เก่าเลี้ยวประโคนใหญ่เพิ่ม
เถิดเทิงด้วย ผู้หญิงดีเถิดเทิง มาถึงเขาเดินได้ยืนเสียงมโหรีและพระสวด เห็น
เวลายังวันอยู่จึงได้คิดแะถ่ายรูป แต่ชายหาดน้ำดันเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึง ต้อง
ลงเรือเล็กลำเลียงเข้าไปอีก เดินหาดร้อนเหลือกำลัง ทั้งเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว
ไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าถ่ายรูปที่เขาแล้วเห็นที่วัดตระเตรียมรับแน่นหนา
มาก จึงเลยไปถ่ายรูปครั้นเข้าไปใกล้ผู้คนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้อง
ยอมขึ้นวัด วัดนี้เรียกชื่อสามัญว่าวัดเขาเดิน แต่ชื่อตั้งหรมากจนจำไม่ได้ต้องจดว่า
“วัดพระหน่อธรณินทรโกถ้าวรินคงคาราม” เจ้าอธิการชื่อเอ็ง รูปพรรณสัณฐานดี
กลางคนไม่หนุ่มไม่แก่ เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ ที่คนจะนับถือมาก พึ่งมาจากวัด
มหาโพธิ์ที่ตรงกันข้ามได้ ๒ ปี มีแต่คนแก่สัปบุรุษและชาวบ้านหลายคนมากอย
อริบายชี้แจงโน่นนี้ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่งขัดเครื่องมุง จึง
ให้เงิน ๑๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปบุรุษทยอยชักชวนให้เข้าไปดูในวัด ซึ่งเชื่อ
เสียแล้วว่าจะไม่มื่ออะไร แต่เสียอ้อนวอนไม่ได้ ครั้นเข้าไปถึงในลานวัด เห็น
ใหญ่โตมากเป็นที่เตียนราบได้ร่มไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะเกือบ ๓ เส้น ยาวสัก
๔ เส้น เป็นที่รักษาสะอาดหมดจดอย่างยิ่ง รู้สึกสบาย ถ่ายรูปแล้วพวกสัปบุรุษ
ชวนให้ไปดูพระอุโบสถซึ่งอยู่บนเขา จึงได้รู้ว่ามีทางอีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา
มีบันไดอิฐขึ้นตลอด จะต่ำกว่าเขาบวชนาคสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาเดิน

เป็นเขาสีลา มีดินหุ้มแต่ตอนล่าง ๆ พวกสัปบุรุษพากันดักน้ำขึ้นไปไว้สำหรับ
 จะให้กินจะให้อาบ โบสถ์นั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝา หลังใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑
 แต่ข้างหลังโบสถ์แลดูภูมิที่งดงามดี ก็มีบึงใหญ่เห็นจะเป็นลำเดียวกันกับบึง
 บ้านหูกวาง แลเห็นเขาหลวงเมืองนครสวรรค์สักดอยู่ ในที่สุดถ่ายรูปแล้ว
 ไล่เลียงเรื่องวัดนี้ได้ความว่าพระครูหาอยู่วัดมหาโพธิมาเริ่มสร้างได้ ๘๐ ปี
 มาแล้ว แล้วได้ปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมา ตามที่เล่านั้นว่าเป็นที่สิงสู่ของพวก
 ชาวลับแล ฟังจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองชัยนาทเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีตาแก่
 คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่องชาวลับแลมากตั้งแต่ชั้นต้นมา มีตาเจ๊กตาอีก
 คนหนึ่งอายุ ๖๐ เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกอง
 เป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ได้ยินเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้องเสียงโห่ร้อง
 เพราะผัดกับสามัญเป็นอันมาก ครั้นขึ้นไปดูก็ไม่เห็นอะไร ในบึงหลังเขาแต่เดิม
 ไม่มีกระบิรกเช่นนี้ เพราะเป็นที่เขาเล่นแข่งเรือกัน ได้ยินเสียงเกรียวกราว
 ไปดูก็ไม่เห็นอะไร ทั้งการที่ได้ยินเกรียวกราวนั้น ไม่ใช่เวลากลางคืน เป็นเวลา
 กลางวันด้วย ต่อแล้ว ๆ จึงได้เห็นกระตังที่ใส่ของมากินนั้นทั้งเกลื่อนกลาด
 อยู่ในบึง จนเมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแขวใหญ่เร็ว ๆ นี้เองก็ยังได้ยินเสียง
 อยู่ แต่ก่อนที่เขานี้มีถ้ำหลายแห่ง พวกลับแลเขาไปเขาปิดถ้ำเสียด้วย ได้ถาม
 ล่อจะให้เห็นคนรู้ไม่ยอมรับเห็น เล่าแต่เรื่องคนลับแลอย่างเดียวเป็นจริงเป็นจังไป
 คนเชื้อลับแลเช่นนี้ยังมีมาก แล้วเขาพาเดินไปตามสันเขาออกไปสู่ถนน ซึ่ง
 แลเห็นจากแม่น้ำ มีวิหารเล็กและทับที่คนอาศัย รักษาสะอาดหมดจดดีเหมือนกัน
 เอาอ่างมาตั้งเป็นกระถางต้นไม้เล่นเข้าดีพอใช้ กลับลงทางด้านข้างริมน้ำซึ่งมี
 บันไดปูนเหมือนกัน เจ้าอธิการถามหาทุลกระหม่อมมีติดขึ้นมาบ้างหรือไม่
 ครั้นได้ความว่ามีมาจึงเอาแหวนถักฟิรดมาแจก แหวนนั้นทำนองเดียวกับ
 ขร้าม่วงวัดประดู่ แต่ขร้าม่วงถักด้วยกระดาศลงรัก นี้ถักด้วยด้ายทำเรียบร้อยดี
 กลับลงมาโดยสะพาน เขาทำยื่นลงมาจนพ้นหาดในยาวอยู่ พวกราษฎรทั้ง

ชายหญิงและเด็กลงมาช่วยกันเข็นเรือโดยความเบิกบาน เหมือนอย่างแห่พระ
เด็ก ๆ จนจนถึงคอ ยังไม่วางต้องไล่ ล่องลงมาถึงพลับพลายางเอนเวลาพลบ
วันนี้ชุมกว่าทุกวัน ถึงเมื่อขามามีที่นครสวรรค์ ตอนบนมีบ้างก็เป็นขุนนอน
หัวค่ำไม่มีไปเท่าไร แต่อย่างไร ๆ ก็คงน้อยกว่าบางกอก

วันที่ ๒๕ เช้า พวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการ
จะมาดู ในหมู่บ้านมีขายอิมบ้านพังม่วง ซึ่งได้ไปขึ้นกินข้าววันแรก มาด้วย
กับลูกสาวคนหนึ่งหลานคนหนึ่ง ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จักอยู่นั่นเอง ได้ถาม
ว่าพระยาโบราณไปที่บ้านหรือ ตอบว่า ท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่
อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนัดให้ลงไปหาจะพาเผ่าไม้ไผ่หรือ ก็รับว่าท่าน
ว่าเช่นนั้นแหละ แต่จะอย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมแกไม่เชื่อท่านหรือ
บอกว่าก็เชื่อแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมจึงว่าอย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่า
ชาวบ้านเขาว่าอย่างหนึ่ง ถามว่า เขาว่าอะไร อิดเอื้อนไม่ใคร่จะบอก ต้องซัก
แล้วกระซิบบอกว่าเขาว่าไม่ใช่พระยาโบราณ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเอง
พอรู้เช่นนั้นเข้าชนลูกข้าทั้งตัว ได้นึกสงสัยอยู่แล้วเลยนอนไม่หลับกระสับ
กระส่ายไป ถามว่าแกเห็นจุลละอะไรหรือจึงได้ไม่สบาย ก็ว่าได้พูดมากอยู่มีเรื่อง
ขึ้นค่านาเป็นต้น ถามว่าพระรูปพระโฉมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่าสูง ๆ
ผอม ๆ ผิวอยู่ข้างจะคล้ำ จึงถามว่าวันนั้นไปด้วยกับเจ้าคุณโบราณแก่จำได้
หรือไม่ ว่าไม่ทันสังเกตมารับรองอยู่ แล้วหันไปถามลูกสาวว่าท่านไปด้วย
หรือไม่ นางลูกสาวหัวร่อบอกว่าท่านไปด้วยจำได้ ถามว่าถ้าข้าจะบอกแถว
เป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแถวจะว่าอย่างไร ออกจะเหลือกลานและจ้องอยู่สักครู่หนึ่ง
ลุกขึ้นนั่งยอง ๆ ปูผ้าชวนลูกสาวแม่แล้วให้มากราบท่านเสีย ลูกสาวก็หยุดหัวร่อ
ทันที สองคนปูผ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้พระ ได้ให้แหวนเนื่องประดับ
เพชรพลอย ซื่อจากกรุงเก่าทำขวัญคนละวง หลานเผอิญเสมาหมด เป็นของแก
ต้องการมาก ต้องทำให้กำไรเงินซื้อผีแทนคู่หนึ่ง แล้วได้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า

มาจนเลี้ยวขึ้นแถวใหญ่จึงได้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจอดที่แพใต้สะพานรถไฟ พบพระยาสุขุมและจิระซึ่งได้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปแม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแถวใหญ่เข้าคู่ม่งามเต็มที ตานายท้ายบ่นว่าไม่ถึงถ่อ มันเป็นเรือสำหรับแควน้อยอย่างเดียวแท้ ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่งไปเรือแม่ปะชั่วแต่ขาล่องไม่ได้ถ่อขึ้นแล้วนับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือแม่ปะได้ เพราะเวลาถ่อมันเชอพันประมาณ ทำกับข้าวเลี้ยงกันที่แพแล้ว สั่งคำพิพากษาประหารชีวิต อ้ายวิม ทหารราบที่ ๑๐ โทษฆ่านายสิบนายหมั่วตัวตาย ความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕ นายร้อยเอกขุนพิทยุทธกุมทหารเมืองนครสวรรค์ตามขึ้นไปจนถึงกำแพงเพชร จอดเรืออยู่ฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอดประมาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยามในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหารอยู่ พวกทหารทั้งปวงเข้ามารับเสด็จเวลา ๒ โมงเศษ อ้ายวิมบ่นว่าหิวข้าว ขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบบอกว่ายังไม่มีคนให้อยู่ไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วลุกขึ้นไพล่ออกมาจากขยاب อ้ายวิมยืนยามอยู่ที่กระดานเลียบ เอาดาบปลายปืนแทงนายสิบที่รักแร้ ลึกถึงราวนม พลัดตกน้ำลงไป แต่น้ำตื้นไม่ได้จม และไม่มีหลักตออันใด นายสิบร้องขึ้น คนที่อยู่ในเรือไปช่วยพยุงขึ้นมาก็ขาดใจตาย ได้มีโทรเลขส่งไปถึงจิระเห็นว่าเป็นการสำคัญอยู่ ควรจะต้องลงโทษโดยทันที ความเช่นนี้เป็นหน้าที่ศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่เมืองนครสวรรค์พิจารณาให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง ทำให้การอ้ายวิมรับแก้ว่าผลอสดีหมายจะสะกิด พยานเบิกว่าไม่มีสาเหตุวิวาทอันใดกัน หมอตรวจว่าอ้ายวิมไม่ได้เป็นคนเสียจริต นายทหารประจำหมวดเบิกความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรับโทษเลย ฟังเข้ามาเป็นทหารเมื่อเดือนเมษายน ศาลปรึกษาว่า อ้ายวิมทำผิดพระราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสด็จพระราชดำเนินให้ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็นว่าทหารฟังคำสั่งขึ้นใหม่ ๆ ในหัวเมือง ถ้าหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพຽ່ງนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอพ้นจากคลองบระเพ็ด
 หน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนดังจึงให้ปล่อยเรือไหลลงมาถ่ายรูปได้ ๒ - ๓ แผ่น
 พอมีพายุจัดฝนตก ต้องกลับลงมาทั้งฝน เวลาค่ำมีคนขายของ แต่ได้ถามได้
 ความว่า เขาเกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรุด* ในแม่น้ำจุฬไฟตามเรือแพสว่าง
 และมีพิณพาทย์กรีกกรีน ไม่มียุ่งเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย

หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้

*เป็นการกรุด - เป็นการแต่งฉาบหน้าให้กรีกกรีน หรือลงงามชั่วคราว ไม่ใช่ถาวร

พระราชหัตถเลขา^(๑)

เรื่อง เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

(ฉบับที่ ๑)

หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

เวยบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ

ระยะทางที่มโดยรถไฟได้เห็นนํ้ามาก แต่ไม่ใช่มากข้าวลุ่ม แลเห็น
นํ้าเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผักขวในทุ่งนี้ได้ทำลายลงเสียมาก
จนโปร่งตา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิศเราะหัดูแพและเรือ
ค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก นึกสงสัยว่าจะป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้
เมืองนครสวรรค์ไม่ป็นท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถไฟสะดวกกว่า
ครันถามคนค้าขาย กล่าวคือขายพลอยที่ป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะ
ร่วงโรยด้วยรถไฟ ป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร
เวลาเย็นได้มาพักที่แพหน้าที่ว่าการ คลิ่งนํ้าท่วมไปหมดทั้งนั้น เรือพายได้
เวลากลางคืนฝนตกหนัก อากาศเย็น ไม่มียุ้ง

(๑) พระราชหัตถเลขานี้ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นออย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จ
ราชการรักษาพระนคร อันมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเหิงขึ้นไปทาง
 แควใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร ลำน้ำนี้ยังกว้างน้ำก็ลึก เรือพายมาเดินได้
 ในฤดูแล้งตลอดปี สองข้างเป็นป่าไม้กระเบาเป็นพื้น มีเรือขึ้นล่องเนื่อง ๆ
 บ้านเรือนรายกันไป ได้ผ่านบ้านขี้ทูต ที่จะเป็นตำบลที่พวกโรคเรื้อนอาศัยอยู่
 ก่อน มีบ้านเรือนหลายหลัง ต่อไปจนถึงตำบลบ้านพะหลวง มีบ้านเรือนมาก
 ขึ้นหน่อย อยู่แพกันเป็นพื้น ได้แวะที่วัดพะหลวง วัดนั้นที่อยู่บนแพ มีแพโบสถ์
 หลัง ๑ แพการเปรียญหลัง ๑ แพกุฏิ ๓ หลัง ที่นั่นน้ำลึกกว่าทุกแห่ง เดียวนี้
 ถึง ๑๑ สอกเป็นที่ประชุมปลาอาศัยมาก มีปลาเทโพตัวใหญ่ ๆ ในฤดูนี้ แต่
 เมื่อถึงฤดูปลาขึ้นเหนือ ปลาเทโพขึ้นไปเหนือปลาบ้าเข้ามาอยู่แทน เพราะ
 เป็นที่พื้นอันทรายไม่มีใครไปทำร้าย มีพระสงฆ์อยู่ ๖ รูป เป็นพวกข้างเหนือ
 ๕ รูป มาแต่กรุงเทพฯ ๑ แต่อุโบสถไม่ได้ทำเพราะไม่มีผู้สวดปาฏิโมกข์ได้
 พระสงฆ์ลงไปรวมทำอุโบสถที่วัดปากน้ำในแควใหญ่ วิถีของกฐินของเขาสอบกล
 เขียนลงในกระดาษปิดไว้ที่เสาแพการเปรียญว่าผู้นั้นของกฐินจะทอดกลางเดือน
 ๑๒ ไตร ๓ บริหารสำหรับ ๑ อันดับองค์ละ ๔ บาท ถ้าผู้ใดจะถวายมากกว่านี้
 เชิญท่านทอดเถิด ตามักนายกแถบบอกว่า ทำเช่นนี้ไม่เป็นการขัดลาภสงฆ์ มักนายก
 ผู้นี้คือนายคัต เป็นชาวเมืองอ่างทอง ขึ้นมาตัดฟันแล้วเลยจอดแพอยู่ที่นี้

การหาหินทำปลาเป็นพื้นของท้องที่ เหตุด้วยในลำน้ำนี้มีปลาชุม ส่วน
 ผู้คนที่ขึ้นมาหาหินในที่นี้ตัดฟันเป็นพื้น การตัดฟันใช้จ้างลูกจ้างลาว* เหมา

* ลาว-แต่ก่อนนี้เรามักเรียกชาวภาคอีสานและพายัพว่าลาว ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๕ และ
 รัชกาลที่ ๖ มีพระบรมราชโองการว่าแท้จริงชนเหล่านั้นก็เป็นชาติไทย ที่ผู้หญิงมุ่งขึ้นไว้ผมยาวเกล้า-
 มวยนั้น ความจริงแต่ก่อนมาผู้หญิงในภาคกลางก็ไว้ผมยาวและนุ่งจีบ หากมาตัดผมสั้น นุ่งผ้าโจง-
 กระเบนกันในตอนที่พม่าเข้ามากรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนี้เอง เพื่อให้คล้ายผู้ชายจะได้พ้นภัยจากพม่า
 รังแก ด้วยเหตุฉะนั้นเมื่อทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงวลลภาเทวีขึ้นเป็นพระวรกัญญาปทาน พระวร-
 กัญญาปทานจึงเริ่มทรงขึ้นและไว้พระเกศายาวขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๓ คนทั้งหลายก็ทำตามพระราชนิยม
 แต่บัดนี้ ในปัจจุบันนี้พวกหลานข้างเรียกบ้านเมืองของคนว่าลาว เพราะฝรั่งเศสบัญญัติให้ดังนั้น แต่ก่อนนี้
 เรียกกรุงศรีสัตนาคนหุตทั้งสำหรับประเทศและราชธานี ทำนองเดียวกับกรุงศรีอยุธยาของเรา

ปีละซัง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้ฟินเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่าด้วยเหตุนี้เองเป็นเรื่องให้พวกลาวละทิ้ง การรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นรายเดือน ๆ ต่อครบปีจึงจ่ายซัง ๑ ที่เดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจนสิ้นปีแล้วกว่นให้พวกลาวนั้นได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผัดไป เมื่อลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยังได้กำไรมากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื้อตรงเช่นตาตัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื้อตรง ว่าพวกลาวเหล่านี้ทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ ปี จึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง อยู่บ้านเดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง ฟินขายราคาทีในลำนํ้านั้น พันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอกขึ้นไปพันละ ๑๐ บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมราฐ ๒ คน อุบล ๑ คน ศรีสะเกษ ๑ คน ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่รู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาทได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มาก็จริงแต่มีที่เสียมาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ อดเล่นकु่ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้านเจ้านี้อยู่กันมา ๒ ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่มีใครได้อะไร ลำบากมาก รัยยืนยันว่านายตัดเป็นคนซื้อตรงให้เงินจริง ๆ ฟินนั้นโดยมากตัดลงไว้ก่อนนํ้ามา เมื่อนํ้ามาแล้วจมอยู่ในนํ้าต้องดำขึ้นมารอนเป็นขนาดคู้ฟืน ถ้าหากว่ารอนหมดในฤดูนํ้า ก็ไปตัดได้ทั้งกำลังนํ้า

เวลาที่ไปนี้มีแต่ลาว ๔ คนกับผู้ใหญ่ ๓ คน นอกนั้นลงไปอยู่ที่วัดเขาวงกตซึ่งยังเหลือคนอยู่ เพราะเหตุที่กำลังทำธรรมมาสน์จะมีมหาชาติเทศน์ซ้อน แต่ยังมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะเห็นฟ้า และบอกให้อนุโมทนาในเรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปฟ้า พรรณนาถึงบุญคุณของฟ้าที่มีแก่ราษฎรเป็นอันมาก และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้คงจะได้บุญมาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว

ความปรารถนามีอย่างเดียว แต่จะใคร่เห็นตัวฟ้า กรมหลวงดำรงเห็นบ่นคร่ำครวญ
 นัก จึงชี้ตัวฟ้าให้เป็นที่ชื่นชมยินดีต้องไปหาอุปมาบูชา และรับพาเด็กมารับ
 เสมา กุญเอ็ดว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาวงกต เพราะเหตุที่ตัวมุ่งหมายจะ
 ทำบุญ กุศลส่งให้ฟ้าขึ้นมาถึงที่ได้เห็นสมประสงค์ ได้แจกเงินพระและให้เงินสำหรับ
 ซื้อไม้ยัดแพต่างหากอีก ๙๐ บาท และล่องกลับลงมาจอดที่หน้าวัดเขาซึ่งราษฎร
 มาประชุมกันอยู่ทีนั้น น้ำท่วมสะพานหมด ไม่มีที่จะยืนต้องจอดเรืออยู่ แต่
 ราษฎรแข่งเรือกันสนุกสนานมาก การแข่งเรือที่นี้มาแต่เช้า แข่งเรือกันทอดหนึ่ง
 แล้วขึ้นไหว้พระ ทักนิมนต์แล้วกลับลงมาแข่งเรืออีกทอดหนึ่ง ค่อย ๆ ทยอยกัน
 ไปตามบ้านไกลบ้านใกล้ พวกที่ทวนน้ำก็ไปก่อน พวกที่ตามน้ำไปที่หลังไม่มีเรือ
 อยู่เกินบ่าย ๓ โมง

แม่น้ำเชียงกรนี้ เป็นทางซึ่งไปขึ้นแม่ยมไปสุโขทัย สวรรคโลกได้
 ในพงศาวดารว่าเสด็จไปตีเชียงกรเชียงกรานคงเป็นทางลำน้ำนี้ แต่เมือง
 จะอยู่แห่งใดถามยังไม่ได้ความ เพราะผู้ที่อยู่ในที่นี้เป็นคนมาจากอื่นได้ความ
 แต่ว่า ถ้าจะไปบางกลาน อำเภอเมืองพิจิตร คงจะถึงในเวลาพลบค่ำ ได้
 ทำคำสั่งเรื่องที่จะตรวจสอบแม่น้ำเก่า ซึ่งเธอคงจะได้รับฉบับหนึ่งต่างหาก

เวลาบ่ายได้ขึ้นบกหน้าที่ว่าการ น้ำลดลงไปมากจนเป็นแผ่นดินไป
 ลงเรือพายหลังที่ว่าการ เพราะเป็นที่ลุ่มลึกมากคุดไปในทุ่งข้าวในเชิงเนินเมือง
 ในเมืองเป็นที่ดอน แต่มีสายน้ำหักแหว่งเข้าไปตามหนทาง ไหลเชี่ยวเป็นแก่ง
 เชิงเนินเมืองนี้ตั้งอยู่หลังวัดโพธิ์ ยังมีดินอยู่สูง ๆ มาก ไปออกตลาดทางวัดโพธิ์
 ในถนนท้องตลาดน้ำท่วม เรือครุฑเดินได้ การขายของใช้ยกพื้นตั้งขึ้นบนพื้นเดิม
 แต่ที่ยกขึ้นไปไม่ได้ เช่นตู้กระจุกสูง ๆ ปลอຍให้แช่อยู่ในน้ำ ตั้งแต่ท่วมมา
 ประมาณสัก ๑๕ วันแล้ว เขาวาน้ำเหมือนกับสก ๑๒๒ เกยท่วมเท่านี้ ขากลับ
 ล่องลงมาทางข้างนอก ฝนตั้งแต่ไม่ตก ไม่สู้ร้อนและไม่มียุงอีกด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้สำรวจลำน้ำเก่า

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๓

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ลำน้ำมะขามเฒ่า ประทับอยู่หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์ ทรงพระราชดำริว่า
จดหมายเหตุการณ์ในพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ มีข้อความซึ่งกล่าวถึง
เมืองและตำบลอันไม่มีปรากฏว่าอยู่แห่งใด เช่นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปตี
เชิงไกรเชิงกรานนั้นอย่างหนึ่ง ตำบลซึ่งแลเห็นปรากฏว่าเป็นมหานครใหญ่
แต่คอนเงินรกร้าง ไม่เห็นมีท่าทางที่จะเป็นเมืองใหญ่ได้ เช่นพระปฐมเจดีย์
เมืองนครชัยศรี เป็นตัวอย่างเมืองซึ่งเมื่อ ๔๓ ปีมานี้ เรือพระที่นั่งกลไฟ
อรรคราชวรเดชขึ้นไปจอดได้หน้าเมือง ได้เสด็จพระราชดำเนินตามเสด็จ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในเรือพระที่นั่ง เดียวนี้ขึ้นไปอยู่
ในคอนไม่มีทางเรือที่จะขึ้นไปถึงได้ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง

ได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้วว่า จดหมายเหตุการณ์ของเรา
ไม่มีแห่งใดได้เอาใจใส่ในเรื่องน้ำเปลี่ยนสาย จดหมายลงไว้อย่างไร คน
ภายหลังก็จะคิดค้นหาเส้นทางให้เหมือนอย่างที่ได้จดหมายลงไว้แต่ก่อน เมื่อ
ค้นไปไม่เห็นจริงก็ไม่เชื่อ เรื่องที่เล่านั้นก็ไม่ใช่ที่พอใจที่จะพิจารณาต่อไป
อีกฝ่ายหนึ่งนั้นย่อมปรากฏรู้อยู่ด้วยกันโดยมาก ว่ามีลำน้ำเก่า ลำน้ำด้วนอยู่
เป็นหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีผู้ใดพิจารณาให้เป็นหลักฐานว่า ลำน้ำนั้นเดิมอย่างไร
จึงเป็นลำน้ำใหญ่ ด้วนเงินไปด้วยเหตุไร เมื่อครั้งใด เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณา
ลำน้ำสอบกับท้องเรื่องจดหมายโบราณพงสาวดารหรือจดหมายเหตุจึงได้

สาบสูญลึ้มและเลื่อนไปเสียเป็นอันมาก ได้รับสั่งเตือนพระยาโบราณนุรักษ์ให้สืบสวนเรื่องนี้มานานแล้ว

บัดนี้ ทรงพระราชดำริว่า แต่ลำพังข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองเฉพาะมณฑลจะสอบสวน คงจะเน้นซ้ำและบางทีจะไม่สำเร็จเป็นประโยชน์ได้ จึงทรงพระราชดำริว่าพระยาศรีสหเทพเป็นผู้เข้าใจชำนาญในการแผนที่ ควรจะให้เป็นผู้ทำแผนที่แม่น้ำเก่าและใหม่ เป็นหน้าที่สำหรับรวมการสอบสวนอยู่แห่งหนึ่ง

ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งปรากฏว่าเคยเอาพระทัยใส่สอบสวนมาแล้วในมณฑลซึ่งเป็นอาณาจักรเฉียง และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี พระยาโบราณนุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระยามรินทรภักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ พระวิเชียรปราการ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นผู้เอาใจใส่สอบสวนอยู่ก่อนแล้ว ให้ต่างมณฑลต่างสอบสวนลำแม่น้ำเก่าและตำบลอันมีชื่อเสียงปรากฏซึ่งตั้งอยู่ในลำน้ำนั้น ได้รับความประการใดให้แจ้งไปยังพระยาศรีสหเทพ จะได้พิเคราะห์สอบสวนกับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผนที่ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมจะเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงต้นต้นด้วยน้ำมารวมกันและขาดกันอย่างไร จะเป็นประโยชน์แก่ทางความรู้เรื่องราวในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก

การที่จะควรสืบสวนอย่างไร ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นผู้แนะนำข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงให้เข้าใจตามความคิดเห็น

ตัวอย่างเช่นลำน้ำมะขามเฒ่า ทรงพระราชดำริว่า คงจะติดต่อขึ้นไปถึงลำน้ำสะแกกรัง มีที่ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อยในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ล่องจาก

เมืองกำแพงเพชรอาจจะลงมาถึงเมืองอุทัยธานี ไม่ถูกนครสวรรค์ จากอุทัยธานี
ลงมา ไม่ถูกเมืองพยุหะคีรี เมืองมโนรมย์และชัยนาท แต่อาจจะมาถูกเมืองสรรค์
เมืองสิงห์เก่า จนถึงวิเศษชัยชาญทางหนึ่ง ลงมาถูกสุพรรณทางหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น
หรืออย่างเมืองพิจิตรขึ้นทางปากน้ำเกยชัย ซึ่งฝั่งจะคันใหม่ ปรากฏเห็นอยู่
ง่าย ๆ เอาตัวอย่างเช่นนี้ตั้งเป็นเกณฑ์ที่จะค้นหาทำทางต่อไป

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งวันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

(ฉบับที่ ๒)

เมืองสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^๑ ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือเมื่อล่องจากอำเภอสรีประจันต์ลงมาที่นี้เป็นฉบับแรก
ได้ร่างจดหมายที่จะบอกระยะทางไว้ จึงเลยตอบรับหนังสือด้วยจดหมาย
รายทางดังนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเห็จเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓ ชั่วโมง
แล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยหยอดน้ำมันในสูบไม่พอ
ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน จึงได้ให้ฟรี^(๑) ตรวจจับเหตุไม่ได้ รื้อออกดูทั้งหมดก็
ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้ความแต่ว่าขาฟที่ข้างเรือผิดไป เพราะเหตุที่ด้องรื้อออกหมด
และคุมเข้าใหม่จึงกินเวลาตลอดรุ่ง ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า ล่องลงมา
กลางทางประมาณสักชั่วโมงเศษ จักรติดอีก แต่กราวนี้รู้เค้าเงื่อนเปิดท้องเรือ
ขึ้นหยอดไข พอหายร้อนแล้วก็แล่นได้เป็นปกติ วันนี้โปรแกรมพึงเกิดขึ้นใหม่

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวรพิพัฒน์ศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

เกี่ยวแก่เรื่องที่จะตรวจแม่น้ำเก่า ได้ความว่ามีอยู่ตอนหนึ่งในย่านมัทรี จึงได้ให้มาดางไม้รก พอเรือเข้าไปได้ หยุดเรือไฟไว้ที่ริมแม่น้ำ มีเรือยาวและเรือต่าง ๆ ราษฎรเป็นอันมากมาคอยรับ เข้าลากเรือเก่าถึงพยายามเข้าในคลองน้ำทรงเป็นคลองแคบเล็กพอเรือเข้าไปอยู่ข้างจะคด แต่ครั้นเมื่อเข้าไปถึงที่สุดคลองตกแม่น้ำ เรียกว่าน้ำพระทรงหน้าตาเหมือนกับแม่น้ำใหญ่ไม่ผิดเลย แรกหลุดเข้าไปนึกว่าไปเกินลำแม่น้ำด้วนกลับมา ออกแม่น้ำใหญ่เสียแล้ว แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ไม่ใช่ ไปในลำน้ำนั้นประมาณกึ่งทาง ถึงวัดซึ่งกรรมการไม่ควรจะถามชื่อ แต่หลังถามชื่อก็ได้ความว่าวัดน้ำทรง ไม่มีอุโบสถมีแต่ศาลา กุฏิและแพ เป็นวัดซึ่งมีวัดเดียวในย่านนั้น มีพระสงฆ์อยู่ ๒ รูป เป็นปีที่มิพระน้อยอย่างมากก็พอรับภุณได้ ราษฎรในตำบลนั้นหมดด้วยกัน ๔๐๐ เศษ หากินด้วยทำนาเผาขาย ค่าน้ำในลำน้ำด้วนนี้ปีละ ๑,๐๐๐ บาท ทางออกแม่น้ำใหญ่ เมื่อไปถึงบางหวายแล้วแยกออกทางฝัทางหนึ่ง แยกลงไปตามลำน้ำตากแดดซึ่งต่อกับลำน้ำสะแกกรังอีกทางหนึ่ง มีเงินเป็นห้วง ๆ และมีไม้รก เรือปิดบรรทุกข้าวล่องลงไปขายสะแกกรังได้ ชาวบ้านนี้ไม่ได้จำหน่ายข้าวออกทางแม่น้ำใหญ่ ล่องข้าวลงไปสะแกกรัง น้ำหน้าแล้งกลางแม่น้ำลึกประมาณ ๕ วา ๖ วา เป็นเลนไม่มีหาด ถ้าฤดูแล้งจะเข้ซุ่มเสียงร้องมาก ฤดูน้ำก็เข้าป่าไป

มีนิทานเล่าเป็นเรื่องตาม่องไล่บนบกกว่า เดิมมีนางคน ๑ บ้านอยู่ตอนคามีสู่มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่างคนต่างบอกให้ลูกสาวแล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เขาพนมเสพ ที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลี้ยงมีขนมจีนเป็นต้นที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดาให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขานั้นจึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภายหลังจึงกลายเป็นพนมवाद ยังมีหมวกขนมจีนและรอยสุนัขปรากฏอยู่ นางนั้นได้รับความคับแค้นรำคาญโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนมขว้างไป กลายเป็นเขานมนาง แล้วนางนั้นก็กลับลงมาเห็นน้ำในลำแม่น้ำนี้ใสสะอาดดีก็ลงอาบจึงเรียกว่าน้ำสรง ภายหลังกลายไป

เป็นน้ำทรง แล้วนางก็ลงไปทางตำบลเดิมบางแล้วก็ไปบวชเสีย ที่ซึ่งนางบวชนั้น จึงได้ชื่อว่าตำบลนางบวชแขวงสุพรรณบุรี เพราะตอนเช้าซึ่งเป็นเมืองเดิมนั้น ก็อยู่ที่สุพรรณ นิทานนี้ก็อย่างเดียวกับตาม่องไล่

เป็นอันได้ความว่าลำน้ำนี้เป็นลำน้ำเดิมในเขตสุพรรณภูมิ เห็นจะ มารวมน้ำลพบุรีที่นครสวรรค์ ซึ่งเป็นที่แอ่งลึก น้ำข้างตะวันตกและข้าง ตะวันตกถัดเข้ามารวมกันเป็นแม่น้ำเดียวกับที่มโนรมย์ก็มารวมกันอีกแห่งหนึ่ง ผังตะวันตกเป็นฝั่งสูง ข้างตะวันตกเป็นท้องทุ่งที่น้ำหักออกมา แต่ก่อน คงจะลงมาจากกำแพงเพชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุพรรณ ไม่มี นครสวรรค์ ไม่ถูกเมืองพยุหะคีรี มโนรมย์และชัยนาทเป็นคนละลำน้ำ เรื่อง กันแม่น้ำเก่านี้เห็นจะสนุก ได้แก่งอันแตกออกไปทุกที คงจะได้แผนที่แผ่นดิน สยามแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไรแน่

หยุดกินข้าวกลางวันที่วัดน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางผี พวกชาวบ้าน ชนชมยินดีรับรองแข็งแรงมาก อย่างเดียวกันกับปลดม้ารถเสียเข้าลาก ลูกเล่าหาญ ไม่ย่อเนื้อร้องเพลงเรื่อยไปทุกลำ แรกได้ยินร้องก็นึกว่าจะประหลาด แต่ฟังไป ฟังมาเป็นลำยี่เก ล่องลงมาจอดที่พลับพลาแพหน้าวัดหัวหาดเมืองมโนรมย์ ชื่อตั้งว่าท่าหาดพิบูลงาม เหตุด้วยมีต้นพิบูลงาม ๆ อยู่หน้าวัด

วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ลืมกล่าวว่า วัดที่จอดเรือนั้นอยู่ฝั่งตะวันออก วันนี้ลงเรือครุฑ เhirเห็จเวลาเช้า ข้ามฟากเฉียงลงมาข้างล่างหน่อยหนึ่ง เข้าปากคลองที่วัดสิงห์ ปากคลองน้ำย้อนลงข้างใต้ เข้าปากสักหน่อย พอพ้นลำคลองตกถึงลำน้ำหลังวัด ก็เป็นตลาดเรียกชื่อทับศัพท์ว่าตลาดวัดสิงห์ มีบ้านเรือนฝากระดานหลายหมู่ มีโรงแถวตลาดข้างเหนือ ๓๐ ห้องเศษ เจ้าของหนึ่งเป็นผู้หญิง ตั้งอยู่บนที่ดอน น้ำไม่ท่วม มีตลาดของสดอยู่หน่อยหนึ่ง ต่อลงไปเป็นตลาดใต้ซึ่งอยู่ติดกัน มีประมาณ ๓๐ ห้องเศษ เป็น ๒ เจ้าของ แต่ตลาดนี้น้ำท่วม ข้างตลาดติดที่นี้

ได้ถึง ๒ ตลาด เหตุด้วยเป็นท่าเกวียนข้าวในดอนมาลง เป็นที่ประชุมแห่งหนึ่ง
 อย่างเดียวกับสะแกกรัง ผู้คนก็มีมากอยู่ ถัดนั้นเข้ามาเป็นทุ่งแล้วจึงถึงป่า ตั้งแต่
 พอพ้นตลาดวัดสิงห์เข้ามาหน่อยหนึ่ง จนถึงเขตอำเภอเดิมบาง เป็นระยะที่ต้นไม้
 ขึ้นในลำน้ำมากเรือเดินไม่สะดวก พึ่งจะได้ลงมือถางใน ๒ ปีนี้ แต่ผักตบชวา
 เต็ม พึ่งได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขาเรียกว่าแก่งอยู่ตำบลหาดทศแห่งหนึ่ง
 แต่ที่จริงเป็นแต่สายน้ำเชี่ยวด้วยน้ำคั้น กดเกี้ยวอยู่บ้าง เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก
 แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ ถัดนั้นมาเป็นทางที่เรือเดินไปมาอยู่แต่ก่อนแล้ว แต่หาก
 มีไม้ล้มทับขวางทาง ไม้เอนชายและเป็นตออยู่ในใต้น้ำมาก ประกอบทั้งผักตบชวา
 ขึ้นเต็มด้วย เรือจึงเดินไม่ได้ทีเดียว ครั้งนี้ได้ตัดไม้ที่กีดขวางและเอนปลาย
 กับตัดตอในน้ำเสียมาก ยังเหลืออยู่บ้าง เมื่อก่อนจะมานี้ ๓ วัน ดันยางก็ล้ม
 อีกคัน ๑ ทางที่ริมน้ำเป็นที่ดอนโดยมาก มีไม้ใหญ่เป็นดง คือ ยาง กระเบา
 มะม่วงกะล่อนเป็นพื้น บ้านคนมีราย ๆ มาตลอด วัดก็มีหลายวัด แต่เป็นที่
 สำนักรสงฆ์เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ ๆ บ้านเรือนก็ใหม่ ๆ โดยมาก ที่ป่านี้นอกกล
 ดูเหมือนจะใหญ่ที่บมากแต่ไม่หนาเท่าใด ขึ้นจากลำน้ำขึ้นไป ๕ เส้น ๖ เส้น
 ก็ถึงทุ่งซึ่งเป็นนาดีตลอดไป มีคลองแยกออกแม่น้ำมากหลายสาย คลองเหล่านี้
 เองที่ชักให้แม่น้ำเหล่านี้เงิน เขาตั้งพลับพลารับคำบลคลองจันทร์อยู่ฝั่งใต้
 ระยะทางสั้นเกินไป ถ้าจะเดินเรือโมเตอร์มาไม่หยุด ๒ ชั่วโมงก็จะถึง เพราะ
 ระยะทางตั้งแต่วัดสิงห์มา ๔๒๘ เส้นเท่านั้น คำบลนี้ยังอยู่ในแขวงชัยนาท

วันที่ ๑๘ ตุลาคม

ทางมาจากคลองจันทร์วันนี้เขาว่า ๕๐๐ เส้น มาไม่มากนักก็ออกทุ่ง
 มีไผ่ริมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาในไผ่เป็นช่อง ๆ ไม้ใหญ่ก็ยังมีราย ๆ
 บ้านเรือนค่อยหนาขึ้น เมื่อตอนใกล้เดิมบาง เห็นเขาเดิมบางอยู่ข้างหน้า
 พลับพลาทำที่วัดกงคาฝั่งใต้ในแขวงชัยนาท มีราษฎรมาหา มากขึ้นกว่าแต่ก่อน
 ตอนล่างนี้คูมีการตัดไม้ไผ่ป่ามาก

เวลาบ่าย ๔ โมง ลงเรือล่องไปหาพระในแขวงสุพรรณ พระยาสุนทรบุรี
 ขึ้นมารับอยู่ในที่นั้น เขาไม่สู้สูงแต่แลเห็นภูมิประเทศตลอดทุกทิศ มีพระเจดีย์
 บนนั้นพังเหลืออยู่บ้าง ใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่สอดินที่จะเป็นแวนฟ้า ๓ ชั้น
 มีทึ่ชานครอบข้างบน เขาว่าเขาในบริเวณนี้มีการก่อสร้างอยู่บนยอดแทบทั่วไป
 ตามลำน้ำนี้ไม่ปรากฏว่ามีเมืองใด นอกจากเมืองสรรค์ซึ่งอยู่ในคลองตัดไป
 หาลำน้ำสายกลาง ทะลุจนถึงสายนอก เห็นจะเป็นเมืองที่ชิงกันเป็นเจ้าของ เพราะ
 อาจะบังคับแม่น้ำได้ทั้ง ๓ แม่น้ำ ถ้าวาละโว้วมีอำนาจคงเป็นของละโว้
 สุวรรณภูมิมีอำนาจคงเป็นของสุวรรณภูมิ พื้นเดิมคงเป็นของละโว้ ได้พระ-
 พุทธรูป ๒ องค์ ในแขวงชัยนาท เป็นพระเขมรงามมาก ได้หม้อดินใบ ๑ ที่
 ห่วงเขาพระในแขวงสุพรรณ รูปร่างเป็นหม้อปักดอกไม้ซึ่งมีความรำคาญ
 มานานแล้วว่าเครื่องปักดอกไม้ของไทยไม่มี หม้อนี้ใช้ได้พอเป็นตัวอย่าง
 แต่สังเกตดูท่าทางเห็นจะเป็นหม้อน้ำน่าจะจะมีฝา ลักษณะหม้อกรันและรูปสูง
 รูปแปลกดีมากไม่เคยเห็น

เมื่ออยู่ที่เมืองพยุหะ เขามีแห้วป่าให้กินหนึ่ง วันนี้อาเดรียมแห้วป่า
 ไว้อีก ทำรูปเป็นเรื่องราวของประเทศนี้ จึงขอให้ถามคำให้การเรียบเรียงเป็น
 เรื่องมา ข้อความก็ลงกับแต่ก่อน แต่ไม่มีความขึ้นไปถึงน้ำทรง

ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง เดียวนี้
 ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์ ว่า

แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็นชาวบ้านเดิมบางนี้
 พระเจ้าแผ่นดินองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ ได้ข่าวนางงามนี้ต้องพระราช-
 ประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลือ แขวงเมืองสรรค์ แล้ว
 มาอยู่ที่เขากี้ บ้านก้ามะเขียน แขวงอำเภอเดิมบางนี้

บ้านก้ามะเขียนนี้ เดิมชื่อบ้านก้ามะเขียด คนภายหลังเรียกเพี้ยนเป็น
 บ้านก้ามะเขียน และบ้านก้ามะเขียนนี้อยู่ฝั่งตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่า เดินไป

จากที่ตั้งพลับพลาเดิมบางนี้สัก ๔๐ นาทีถึง มีแม่น้ำเก่าอยู่ที่นั่น เรียกว่า แม่น้ำกำมะเขี่ยน กว้างบางแห่ง ๓ เส้นเศษ บางแห่งแคบกว่านั้น ข้างเหนือ ขึ้นไปทางฉวากละหานพระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำมะขามเฒ่าที่ปากคลอง สะเดาหักได้วัดหันทา ข้างใต้ลำน้ำนี้ไปบรรจบลำน้ำกระเสียว ออกลำน้ำมะขามเฒ่าที่ได้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขากี้ บ้านกำมะเขี่ยน นั้น มีชายคน ๑ ชื่อศรีนนท์ ออกไปเห็นนางนั้นมีใจรักใคร่เวียนเกี่ยวพาน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรักเบื่อหน่ายหนักเข้าจึงเชือดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นชีอยู่ที่เขาางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

พระเพียรมราช ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาทเล่านิทานเรื่องนี้ว่า เดิมแต่ครั้งไรไม่ปรากฏ มีนางงามคน ๑ ชื่อนางพิมสุลาลัย ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เขาเดิมบาง เขานี้แต่แรกเรียกว่าเขาเดิมนาง อยู่มามีข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จขึ้นมา นางนั้นกลัวจึงหลบไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมืองสรรค์ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จ นางจึงกลับมาอยู่ที่เขากำมะเขี่ยน แต่เดิมเรียกว่าเขากำมะเขือด นางตั้งหน้ารักษาศีลและทอผ้าด้วยใยบัว ประสงค์แต่จะทำบุญทำทาน มีชายคน ๑ ชื่อเสนนท์ มีโรคเรื้อน วันหนึ่งออกไปต่อไก่ที่เขากำมะเขี่ยน ยังมีหลักศิลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หลักไก่ อยู่จนทุกวันนี้ นายเสนนท์ไปเห็นนางเข้ามีความรักใคร่ไปเกี่ยวพานรบกวนจนนางโกรธ นางก็ตัดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วหนีไปบวชที่เขาางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

ส่วนที่ราษฎรชาวตำบลนี้เล่าว่า บ้านเดิมบาง เดิมเรียกว่า บ้านเดิมนาง แต่นามนางไม่ปรากฏ แล้วนางย้ายไปอยู่บ้านกำมะเขี่ยน นางทอหูกอยู่บนเขา มีนายศรีนนท์คน ๑ ไปต่อไก่เถื่อน พบนางเข้ามีความรักใคร่พุดจาเกี่ยวพาน นางไม่มีความเสนาหาคด้วย นางจึงตัดถันของนางออกจากอกทั้ง ๒ ถัน ขว้างไปทั้งซ้ายและขวา จึงบังเกิดเป็นเขาขึ้น มีนามปรากฏทุกวันนี้เรียกว่า เขานมนาง

และหลักค่อไก่อของนายศรีนันทก็ยังอยู่ (ดูเหมือนจะเป็นหลักเขตวัด) แต่ข้อที่นางได้ตัดถัสนั้นเพื่อประสงค์จะให้สิ้นความสะสวย แต่กระนั้นก็คืนายศรีนันทยังไปรบกวนอยู่เสมอ นางต้องจำหนีไปบวชอยู่เขานางบวช แขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งเรียกต่อมาว่า เขานางบวชจนทุกวันนี้ นายศรีนันทก็ยังตามไปรบกวนอยู่ นางจึงหนีต่อไปจำศีลอยู่แขวงเมืองอ่างทอง เรียกว่าบ้านไผ่จำศีล ต่อมานายศรีนันทก็ยังตามไปอีก นางได้หนีไปอยู่เขาราวเทียนแขวงเมืองนครสวรรค์ นายศรีนันทก็ยังตามอยู่ร่ำไป ต่อมานางก็ถึงแก่กรรม นายศรีนันทป่วยหนัก ได้อารานาสงฆ์ไปเพื่อจะหาทางกายหน้า แต่สงฆ์มีความรังเกียจไม่ไป เพราะนายศรีนันทเป็นโรคเรื้อน นายศรีนันทตายลง นัยว่านายศรีนันทยังมีความอาฆาตสงฆ์ ถ้าสงฆ์รูปใดไปที่เขาราวเทียนแล้วอาจจะมีเหตุถึงแก่ความมรณภาพตามความดังนี้

วันที่ ๑๕ ตุลาคม

เมื่อวานนี้เรือครุฑจักรพินไม้ลอยน้ำบิน จึงต้องยกย้ายขึ้นเปลี่ยนจักรใหม่ยังไม่แล้ว อีกประการหนึ่งทางที่จะไปวันนี้ ต้องเลี้ยวเข้าไปในทุ่งไปได้แต่เรือเล็ก จึงได้ลงเรือศรีเทพออกจากเดิมบางไปทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง จึงถึงนางบวชซึ่งมีตำบลบ้านและมีสะพานยาวเข้าไปจนถึงเขา แต่สะพานนั้นน้ำท่วม เรือเข้าไปจอดได้ถึงเชิงเขา ลักษณะเขาสมอกอนในแม่น้ำตอนตั้งแต่เดิมบางลงมาปรากฏว่าเป็นแม่น้ำใหม่ น่าจะเรียกว่าลำคลองมากกว่าแม่น้ำ เพราะไม่มีไม้ใหญ่ มีแต่ไผ่และแคบกว่าลำแม่น้ำตอนข้างบนมาก ลำแม่น้ำเดิมไปทางก้ามะเขื่อน เมื่อถึงนางบวชแล้วเลี้ยวเข้าในคลองหรือในทุ่งเข้าไปถึงเชิงเขา มีกุฏิพระมุงแฝกล้างใหญ่ ๓ หลัง มีพระสงฆ์อยู่ถึง ๗ รูป มีโรงพักสัปบุรุษและสระบัว ทางที่ขึ้นเขาเป็นสองทาง ตรงขึ้นไปเหมือนธรรมชาติทางหนึ่งเลี้ยวอ้อมไปที่ไม้สูงชันทางหนึ่ง เขาก็เป็นลักษณะเดียวกันกับเขาธรรมชาติหรือโพธิ์ลังกา ไม่มีใครมีต้นไม้อื่นนอกจากไม้รวกเต็มไปทั้งเขา ฤดูแล้งแห้งใบร่วง

เกิดเพลิงบ้อย ๆ เพราะฉะนั้นหลังคาโบสถ์วิหารไม้ไคร่อยู่ได้ ที่ลานบนหลังเขา
ยาวประมาณสัก ๓๐ วา เกือบจะเท่ากับวัดราชประดิษฐ์แต่แคบกว่า คูเป็นลาน
กว้างขวางสบายดีกว่าธรรมามูล ที่บนนั้นมีพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง
ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องว่างอย่างวัดพุทไธสวรรย์แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้
พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูปศิลาปั้นปูนประกอบปิดทอง ฐาน
ทำลายรักปิดทองอย่างดีเต็มไปด้วยทั้งฐานชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเป็นแท่น
เหมือนอาสน์สงฆ์ ตั้งพระพุทธรูปเป็นพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเป็นพระ
เท่าตัวฝีมือดี ๆ อย่างโบราณสวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสิ้น ได้สั่งให้เชิญ
ลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั้นบ้าง เสมา
ใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดกรุงเก่า มีกำแพงแก้วรอบไปจนกระทั่ง
พระเจดีย์และวิหารด้วย แต่วิหารนั้นเป็นที่น่าสงสัยอยู่ว่าจะทำเป็นสองคราว
เพราะกระชั้นพระเจดีย์นัก ไม่ได้ไว้ช่องอีก มีช่องหน้าต่างเล็กสูงสักศอกเดียว
กว้างคืบเศษสองช่องเท่านั้น ท้ายวิหารจดฐานพระเจดีย์มีทางเข้าไปในองค์
พระเจดีย์ ที่กำแพงแก้วมีพระเจดีย์ประจำมุม เห็นจะมีถึงด้านละ ๘ องค์
พระเจดีย์นั้นก็แฉ่นฟ้า ๓ ชั้น ข้างบนตั้งรูปพระเจดีย์ปั้นดินเผาสีดำข้างขาวบ้าง
เผาแข็งแกร่งได้นำลงมาเป็นตัวอย่างองค์ ๑ มีศาลายาวก่ออิฐแต่ไม่มีหลังคา
เห็นจะเป็นที่จำศีลภาวนา คงจะได้มุงกระเบื้องกะนูทั้งนั้น เหลือหลังคาอยู่แต่
วิหารทางที่จะแลจากเขานางบวชนี้ผู้เขาพระไม่ได้ เพราะเหตุที่มีต้นไม้บังอยู่
เสียข้างหนึ่ง แต่การซึ่งขึ้นไปบนยอดเขาเหล่านี้ มีประโยชน์ที่ได้เห็นภูมิพื้นที่
ว่าเป็นอย่างไร ข้อที่เราเห็นเมื่อเวลาในดงไม้ใหญ่ แต่ที่จริงขึ้นไปที่สูงแล้ว
แลเห็นว่าไม่มีดงแห่งใด หลังหมูไม้เข้าไปก็เป็นท้องนาทั่วไป มีท้องนากับ
ป่าไผ่จนสุดสายตาทุกทิศ ไม่มีที่ว่างเปล่าในที่แห่งใดเลย ป่าไผ่ก็เป็นลักษณะ
เดียวกันกับป่าสนของเมืองฝรั่ง ของเขาปลุกเห้าเรือนด้วยไม้สน ของเราก็
สำเร็จด้วยไม้ไผ่ เป็นที่งามบริบูรณ์ดีทุกแห่ง

เขานางบวชนี้เป็นที่ราษฎรนับถือมาก มีกำหนดขึ้นไหว้พระกัน
 กลางเดือน ๔ มาแต่หัวเมืองอื่น ๆ ก็มาก ใช้เดินทางบกทั้งนั้น ได้หยุดทำกับข้าว
 กินที่เชิงเขา แล้วจึงล่องเรือลงมาจนถึงปากกระเสียวจึงกลับเข้าลำแม่น้ำเดิม
 ซึ่งมีต้นกระเบาและต้นยาง ๒ ฟากต่อมาอีก ตอนดำ ๆ ได้อำเภอเดิมบางลง
 มามีตำบลที่ตั้งอยู่ข้างมาก ๆ ตั้งแต่ ๔ หลังขึ้นไปหา ๗ หลังเนื่อง ๆ ตลอดทาง
 เขาว่าที่เมืองนี้ไม่เหมือนกรุงเก่า ถ้าไม่เห็นข้าวใหม่ในนาแล้วไม่เปิดอยู่จำนาย
 เหตุฉะนั้นจึงต้องมียุ่งมาก ๆ หลับปลาที่ปักนี้ดังที่ตำบลบ้านกร่าง ใกล้ที่ว่าการ
 อำเภอศรีประจันต์ฝั่งตะวันออกตรงกับวัดที่ชื่อเดียวกันข้าม มีพระเจดีย์
 กลางน้ำองค์ ๑ เป็นพระเจดีย์ไม้สิบสอง อยู่ข้างจะเขื่อง ว่าเป็นที่ราษฎรประชุม
 กันไหว้พระทุกปี

เรื่องตรวจลำน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะร่วม ๆ เข้าไปแล้ว ได้ประชุมกัน
 ได้สวนเวลาวันนี้ได้ความว่า แม่น้ำที่ต่อสะแกกรังอยู่ที่วัดท่าในลำน้ำสะแกกรัง
 แล้วมาท่าหลวง กระทงหนองบัวถึงลำน้ำมะขามเฒ่า แต่ไม่ลงมาตามทางลำน้ำ
 ที่เรือเดิน คราวนี้เลี้ยวไปทางบ้านเขื่อนถึงฉวางแล้วกำมะเขื่อน มาออกที่กระเสียว
 แล้วไปทางลาดปลาเค้า ท่าตาจร ท่าระกำ หนองดับเตียว หนองสาหร่าย
 สี่สระ เขาดิน บางกุ้ง วัดหน้าพระธาตุ ศาลาราว สวนแดง กระเจียนี่แสน บึงทลาย
 หางสลาด คอดัน รวงกะดี สระยายโสม สระกระพังลาน ศรีสำราญ หวายสอ
 คอนมะนาว ลำอ้ายเสา หูช้าง กำแพงแสน สามแก้ว ห้วยขวาง ห้วยพระ ตะก้อง
 อุไทย ดุมหัก พุ่งน้อย ห้วยจรเข้มะ พระปฐมเจดีย์ ลำน้ำที่ไปตะวันตกในลำน้ำ
 สุพรรณนี้เข้าไปก็คือทางเมืองเก่าของสุพรรณที่เรียกว่าเมืองอู่ทอง อยู่ทิศ
 ตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์
 สี่สระที่ปรากฏอยู่นี้ คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชา
 ภิเษกอยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า วัดหน้าพระธาตุคือตัวเมืองสุพรรณซึ่งเป็นกรุงเก่า
 กับกรุงเทพฯ กับปฐมเจดีย์ ได้สั่งไว้ให้คันตอนข้างเหนือต่อขึ้นไปอีก ลำน้ำนี้

เห็นจะได้ลงในแผนที่ได้เร็ว เพราะตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เก็บเงินแล้ว

มีความยินดีที่จะกล่าวเรื่องขุข และตัวแมลงนั้นนับว่าไม่สู้มี ดีกว่ากรุงเทพ ฯ เป็นอันมากทั้งสองอย่าง

วันที่ ๒๐ ตุลาคม

วันนี้พยายามลองจะไปดัน ได้จัดการให้เตรเป่านำกระบวน แล้วตัวก็ลงมาในเรือพระที่นั่งน้อยหนึ่งจึงลงเรือศรีเทพแะ ๆ เวียน ๆ ให้ล้าลงไปหมายจะมาท้ายกระบวน แต่ไม่สำเร็จอย่างยิ่ง เพราะพวกในแม่น้ำนี้ไม่รู้จักแตร รู้แต่ว่าเสด็จมาลงเรือเล็กข้างหลัง หรือจะจำเรือศรีเทพได้ แตรเป่าก็เฉย พวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่คำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่านลงมาเท่าไร ๆ ก็เฉย เพราะเรือศรีเทพไปที่ไหนเป็นได้คำนับและร้องเพลงกันที่นั่น พวกคอยรับเสมาก็คอยดอมเรือศรีเทพ แะเวียนอยู่จนปล่อยเรือแจวลงไปหมดแล้ว คราวนี้ถึงเรือไฟยิ่งร้ายหนักขึ้น ในการที่จะห้ามไม่ให้กะลาสีขึ้นคำนับนั้นเป็นพันวิสัยยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จอะไรได้เลย จนต้องหยุดทำกับข้าวกันใต้ต้นไม้ดื้อ ๆ ที่ทำนั้นเนื่องจากวัด สักครูหนึ่งพวกนักเรียนแลพบอุตุส่าห์เดินเลียบดลิ่งลงมาจนพ้นเขตวัด พอตรงเรือก็ร้องสรรเสริญบารมีที่จำจะต้องผิดให้เป็นพระเกียรติยศ เลยต้องทนดื้อเอาเฉย ๆ เมื่อเรือผ่านวัดแคที่เคยไปทำกับข้าวครั้งก่อน เป็นที่เรียบบร้อยดีมาก คงจะนึกได้นั้น เดียวนี้ศาลาที่หัวโดนนั้นได้รื้อเสียแล้ว รูปร่างหน้าตาเปลี่ยนแปลงไป ถ้าไม่ถามที่จะจำไม่ใคร่ได้ ลงมาจอดที่บ้านพระยาสุขุม^(๑) ตามเคย แต่แปลกมากอีกเหมือนกัน คราวก่อนจะขึ้นไปบนบ้านต้องเดินป็นดลิ่ง คราวนี้พอเสมอน้ำแะ ๆ สุพรรณไม่เปลี่ยนแปลงรูปอะไรนอกจากที่น้ำมากและน้ำน้อย

(๑) พระยาสุขumnัยวินิต (ปิ่น สุขุม) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาขอมราช

เวลาบ่ายลงเรือไปเข้าคลองตลาด บวงสรวงที่ศาลเจ้า เงินที่ให้ไว้ก่อนได้ทำให้ศาลเรียบร้อยดีขึ้น แต่เป็นข้างจีนและน้ำท่วมด้วย กลับมาไปทางคลองวัดป่าเลไลยก์ เมื่อคราวก่อนนี้ไปทางถนน คราวนี้ถนนน้ำท่วม คลองนี้เป็นคลองตัดกลางเมืองไปแต่วัดประตูลาศทางสัก ๒๕ เส้นถึงเชิงเนินเมือง เมืองสุพรรณนี้มีกำแพงเป็นสองฟากเหมือนพิชญโลก ยื่นขึ้นไปจากฝั่งน้ำราว ๒๕ เส้น กว้างประมาณ ๖ วานอกเชิงเนิน แต่ยาวนั้นยังไม่สู้แน่ พระสุนทรสงครามว่าราว ๓๗ เส้น วังตั้งอยู่หลังวัดประตูลาศ ศาลนี้คงจะเป็นวัดใหม่สร้างขึ้นเมื่อสุพรรณร้าง อย่างเดียวกันกับวัดใหม่ชัยวิชิตที่ทำวาศุกรกรุงเก่า เล็กกว่าวัดตะไกรที่อยู่คนละฟากคลอง และวัดฝั่งซึ่งอยู่ในเข้าไป วังจะอยู่ในหว่างพระมหาธาตุและศาลหลักเมือง ตามที่พบโคกเนินดินลึกขึ้นไปกว่าแม่น้ำ บางทีวังจะตั้งอยู่ลึกขนาดวัดพระศรีสรรเพชญ์กับคลองเมือง คลองไปวัดป่าเลไลยก์นี้เป็นลักษณะคลองตลอด วัดป่าเลไลยก์เองเป็นลักษณะภูเขาทองกรุงเก่าหรือภูเขาทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งเอาอย่างกัน เป็นที่ประชุมไหว้พระในเดือน ๑๑ เมืองสุพรรณใหม่นี้คงอายุราว ๖๐๐ ปี ก่อนนั้นขึ้นไปอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ในแม่น้ำเก่า ห่างแม่น้ำนี้ประมาณ ๙๐๐ เส้นตามระยะทางที่ได้กล่าวแล้วเมื่อก่อนนี้ เมืองเก่านั้นมีโคกเนินดินอย่างเดียวกับปฐมเจดีย์ จะเป็นรุ่นเดียวกันหรือเลื่อนมาจากปฐมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินี้เห็นจะเลื่อนขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาโดยประเทศ คือพวกที่อยู่แหลมมลายูขึ้นมารบกวาน ตรงกันกับที่ข้างเหนือเลื่อนลงมาตามปลายลำน้ำของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำนํ้าได้สำเร็จ คงจะได้ความสว่างไสวออกไปอีก

เมื่อคืนนี้ฝนตก วันนี้อากาศเย็นจนตกบ่ายจึงได้ร้อน ยุงไม่ปรากฏแต่ตัวแมลงชุม

วันที่ ๒๑ ตุลาคม

ลงเรือศรีเทพไปเข้าคลองหว่างวัดมหาธาตุและหลักเมืองไปออกหลังเมือง ในท้องทุ่งหลังเมืองมีต้นตาลเป็นอันมาก เป็นคันดิ่งสูง ดงตาลแลสุดสาย เหมือนอย่างขึ้นจากฝั่งน้ำลงไปทั้ง ๒ ข้าง ในหว่างดงตาลนั้นเป็นทุ่งนางมด เป็นอันมาก พระปาล์โลยก้อยู่ที่ชายดงตาลจึงมีนิทานกล่าวว่า ชาวเพชรบุรี ผู้ ๑ มาเป็นเชยอยู่ที่สุพรรณพุดกันถึงเรื่องคันตาล ชาวเพชรบุรีว่าคันตาล เพชรบุรีมากกว่าที่นี่ พวกที่นี่ว่ามากกว่าเพชรบุรี เเถียงกันไม่ตกลงจนเกิดมวยขึ้น เจ้าเชยเพชรบุรีเห็นว่าตัวมาต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดถึงแตกหัก จึงยอมรับว่าคันตาลเพชรบุรีน้อยกว่าจริง แต่น้อยกว่าคันเดียวเท่านั้น ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

เมื่อพ้นดงตาลออกไปแล้วเป็นที่ดอนป่าไผ่มีทางเกวียน ทางเกวียนนั้น หน้าน้ำใช้เป็นคลอง ที่เรือไปวันนี้ นาน ๆ ก็ไปตกทุ่งเป็นทุ่งนามีชื่อต่าง ๆ ทุ่งละใหญ่ ๆ ทางนั้นคดไปคดมาเรียกว่าสามสิบสามคดมีอยู่แห่งหนึ่ง ระยะทางตั้งแต่ลำน้ำนี้ขึ้นไป ๘๐๐ เส้นจึงถึงลำน้ำเก่า เขาเรียกกันว่าลำน้ำเขาดิน ท้าว ที่ได้ชื่อว่าลำน้ำเขาดินนั้น เพราะเหตุว่าสี่สระอยู่เหนือน้ำ วัดหน้าพระธาตุ เมืองเก่าอยู่ได้น้ำ วัดเขาดินนี้อยู่ในย่านกลางเป็นวัดใหญ่อยู่ฝั่งตะวันตก มีพระเจดีย์และโบสถ์ แต่พระสงฆ์จะไปอยู่วัดสารภีเหนือน้ำขึ้นไป เหตุด้วย ลำน้ำตอนข้างเหนือล็กมีน้ำตลอดปี ตอนข้างใต้แต่วัดพระธาตุลงไปขาดเป็นห้วง เป็นตอน ลำน้ำเก่านี้ไม่เล็กกว่าลำน้ำสุพรรณ น้ำก็ล็กดอนกว่าสุพรรณ แลเห็นฝั่ง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ มาก น้ำไหลเชี่ยวตั้งแต่ปากคลองไปจนกระทั่งถึงในลำน้ำ ต้องแจวทวนน้ำขึ้นไปอีกหลายกึ่งจึงถึงที่สี่สระ ระยะทางหมดด้วยกัน ๘๐๐ เส้นเศษ แต่มีราษฎรพากันมาคอยอยู่เป็นอันมากตลอดหนทาง ซึ่งเดินขึ้นจากเรือไปอีกหลายเส้นจึงถึงสระ ที่สระนั้นมีสัณฐานต่าง ๆ อยู่อย่างไม่เป็นระเบียบ ตรงทางที่ขึ้นไปถึงสระคาก่อน สระขมนายอยู่ข้างเหนือ สระแก้วอยู่ตะวันตกเกือบ

จะตรงกับสระคา สระเอนอยู่ข้างใต้แนวเดียวกับสระแก้ว แลเห็นปรากฏว่าเป็นสระที่ขุด มีเจดีย์ซึ่งว่ามีพระรูป ๑ โล่เสียงเอาช่อไม่ได้ ไปก่อเสริมฐานของเก่าที่สระคาแห่งหนึ่ง สระยมนาแห่งหนึ่ง มีสระแก้วเป็นศาลเจ้า ที่ซึ่งสำหรับบวงสรวงก่อนดักน้ำสรง แต่ที่สระเอนนั้นมีคันดินสูงยาวไปมาก ที่บนนั้นมีรากก่อพื้นดินสูง จะเป็นเจดีย์หรือมณฑปซึ่งถูกแก้แต่ไม่สำเร็จ สงสัยว่าที่เหล่านี้ น่าจะเป็นเทวสถานมิใช่บัด สระที่ขุดไว้เหล่านี้เป็นสระสำหรับพราหมณ์ลงชุบน้ำให้ผ้าเปียกเสียก่อนที่จะเข้าไปนมัสการตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิ์สิทธิ์ คันดินที่กล่าวนี้มียาวไปมาก น่าจะเป็นถนนถึงเมืองเก่า ที่นี้ น่าจะเป็นเทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งมาแต่สุพรรณเก่า จึงได้ใช้น้ำนี้เป็นน้ำอภิเษกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศแถบนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องหลายเรื่องเช่น พระเจ้าประทุมสุริวงศ์เป็นเจ้าที่เกิดในดอกบัวหรือมาแต่ประเทศอินเดีย อันเป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๑ หรือที่ ๒ ในวงศ์พระอินทร์ที่ครองกรุงอินทปัลลวะนครหลวงเจ้าของพระนครวัดก่อนพุทธศาสนกาล จะราชาภิเษกต้องให้มาดักน้ำสี่สระนี้ไป และในการพระราชพิธีอภิเษกต่าง ๆ ต้องใช้น้ำสี่สระนี้ พระเจ้าสินธุพอมรินทร์ พระยาแกรก ราชาภิเษกกรุงละโว้ ประมาณ ๑,๔๐๐ ปี ก็ว่าใช้น้ำสี่สระนี้ราชาภิเษก พระเจ้าอรุณมหาราชกรุงสุโขทัยจะทำการราชาภิเษกก็ต้องลงมาตีเมืองเหล่านี้ให้อยู่ในอำนาจแล้วจึงดักน้ำไปราชาภิเษก จึงเป็นธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์ทรงมูรธาภิเษกแรกเสวยราชย์และตลอดมาด้วยน้ำสี่สระนี้ มีเลขประจำเผ่าสระรักษาอย่างกวดขัน เพราะเหตุที่มีเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้เคียงมาลักดักน้ำไปกระทำอภิเษกจนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พระเจ้ากาวิโลรสเป็นพระเจ้าขึ้นใหม่ ๆ ได้ให้มาลักน้ำสี่สระนี้ขึ้นไปทำอภิเษก เป็นข้อหนึ่งในคำที่ต้องหาว่าเป็นกบฏ

ลัทธิที่ถือน้ำสระเป็นน้ำอภิเษกนี้ ปรากฏชัดว่าเป็นตำราพราหมณ์ เช่นกับมหาภารตะ อรชุนต้องไปเที่ยวปราบปรามเมืองทั้งปวง และสร่งน้ำ

ในสระที่เมืองนั้นห้ามหวงตลอดจนถึงสระในป่าหิมพานต์เป็น ๖๔ - ๖๕ สระ จึงได้มาทำอศวมเมธ ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเป็นจักรพรรดิ แต่เหตุไฉนที่สี่สระนี้ จึงขลังนักไม่ปรากฏ คงจะมีตัวครุฑที่สำคัญเป็นที่นับถือทั่วไป มาขุดสระและ มาผูกเวทมนตร์ไว้อย่างหนึ่งอย่างใด ราษฎรในเมืองนี้มีความกลัวเกรงเป็น อันมาก น้ำในสระก็ไม่ใช้ ปลาในสระก็ไม่กิน มีเหย้าขึ้นรกเต็มอยู่ในสระ มีจระเข้อยู่ทั้งสี่สระ ได้ทราบมาแต่แรกที่ทูลกระหม่อมรับสั่งว่าน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ซึ่งเป็นเวลาน้ำมากพอปริ่ม ๆ ไม่ท่วม เห็นจะเป็นบางปีจึงจะท่วม แต่น้ำล้นขอบสระ ทางที่เดินต้องพูนขึ้นหน่อยหนึ่ง แต่กระนั้นก็ขึ้น ๆ น่าจะท่วม ได้จริง น้ำสระคา สระยมนา ไม่สู้สะอาดมีสีแดง แต่น้ำสระแก้วสระเกษใส สะอาด

ได้หยุดบวงสรวงและตักน้ำแล้วขึ้นไปกินข้าว พระยาสุนทรบุรีเลี้ยงที่ บนคันดิน ชาวสุพรรณอยู่ข้างจะเป็นคนนับถือเจ้านายจัด นับถืออนุชาธิษฐาน ได้ จะถวายอะไรเข้าดูเหมือนจะได้บุญ ที่สุดจนที่เสื่อสานมาสำหรับให้นั่งก็มี คำอธิษฐานติดใกล้ไปข้างเป็นพระพุทธรูปเจ้ามากกว่าอย่างอื่น

เมื่อวานนี้มีผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีต้นไม้ตั้งมาในเรือพายตามมาแต่ ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ นำต้นไม้ขึ้นเข้ามาให้ เป็นต้นไม้โพธิ์ ถามว่าเหตุใด จึงได้เอาต้นไม้โพธิ์นี้มาให้ บอกว่าต้นไม้โพธิ์นี้เกิดขึ้นที่ท่าน ไม่เข้าใจถามว่าเหตุไร จึงว่าเช่นนั้น บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่ในกระจกไปติดไว้ที่เรือน ต้นโพธิ์กิ่งอก ขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น ๑ ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบ เข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอกเศษ พอเสด็จจึงได้นำมาให้ เห็นว่าเข้าที่คืออยู่จึงได้ให้เอา ไปด้วย ได้แยกออกเป็นต้นไม้ปลี ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง ปลุก ประจำสระทั้งสี่ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงทั้งสี่นั้น พวกราษฎรที่มาหลาย ร้อยคนเต็มไปทั้งนั้น ถึงต้องมีข้าวห่อมาเลี้ยงกัน กลับลงมาถึงเวลาพลบ ระยะ ทางเข้าไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ขากลับ ๒ ชั่วโมง อยู่ข้างจะเหนื่อย

วันนี้พอออกเรือไปเสียงฟ้าร้องครั่นครั่น เห็นท่วงทีแล้วว่าฝนคงจะตก แต่ระยะทางที่ไปคงไม่ถูกฝน ค่อยกลับมาจึงเห็นที่เปียก และได้ความว่าฝนที่สุพรรณตกมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(ฉบับที่ ๓)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก^{๔๑} ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยระยะทางที่ไปเที่ยวคราวนี้ ซึ่งได้ส่งไปให้ทราบแล้วนั้นยังไม่ตลอด จึงขอส่งต่อมาอีก ดังนี้

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

วันนี้กะทางผิดเป็นอันมาก ด้วยเมื่อมาครั้งก่อนเป็นขาขึ้นแล้วแจวขึ้นมา สังเกตดูเทียบกับกำลังฝีเท้าเรือครุฑเหิรเห็จว่าประมาณสักชั่วโมงครึ่งหรือ ๒ ชั่วโมงจึงถึงบางปลาหมอ จึงได้นั่งและอยู่เสียจนสาย แต่ครั้นมาจริงชั่วโมงหนึ่งเท่านั้นถึงบางปลาหมอ ได้จัดการที่จะเลยลงไปตามลำน้ำไม่เลี้ยวเข้าคลองแคววุฒิ^(๑) ไม่เลือกวัดแป๊ะชะที่เคยแวะแต่ก่อน เลือกด่ำลงไปอีก ที่ได้ชื่อว่าแป๊ะชะนี้ เพราะมีผู้นำปลาแป๊ะชะมาให้ เขาเลยลงไปเลือกวัดตะค่า ได้ไปทำกับข้าวกินที่นั่น สมภารวัดตะค่ารูปนี้ชื่อแสง พุทธสร เป็นหมอและเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ เป็นลูกศิษย์เรียนพระธรรมพร้อมกันกับพระมงคลทิพ ๔๕ พรรษา มีอชฌาสัยดี ไม่รู้จักว่าใครดูสังเกตได้แต่ว่าเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ ไม่มีการอวดดีอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถ้ามถึงรดน้ำมนต์ก็ว่าได้รด แต่ได้รดด้วยความซื่อตรง ไม่สำแดงว่า

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิชัยเฉลิมสาก คือ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

มีปาฏิหาริย์อย่างใด พุทธถึงเรื่องมีผู้มาขอหอย ได้เคยตอบว่าให้เอาผ้าคลุมหัตถ์
 มาให้ถุงเสียดีกว่ามาขอหอย ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถสำเร็จแล้ว กำลัง
 จะลงมือพระวิหาร ได้ให้เงินช่วยในการปฏิสังขรณ์ ๘๐ บาท ไม่ได้รับโดยอาการ
 ที่ไม่งาม และยถาอนุโมทนาอย่างเรียบร้อยดี จนนึกสงสัยว่านี่จะรู้ดอกกระมัง
 แต่ครั้งเมื่อเวลาจะมา ให้พรให้พ่อจำเรื่อยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็เป็นสันสงสัย เล่นกลับ
 ขึ้นมาเข้าคลองบางปลาหมอ ไปจนถึงที่แยกจะเข้าใหญ่เลยมาตามลำจะเข้าใหญ่
 ผ่านลาดชะโดมาจอดที่บ้านหลวงวาริชโยธารักษ์^(๑) บ้านผักไห่ซึ่งเคยจอด
 แต่ก่อน ตอนคลองจะเข้าใหญ่มีผักตบชวามากขึ้นตามลำดับ แต่ที่ลาดชะโดเป็น
 มากกว่าที่อื่น พระยาโบราณซึ่งกำหนดว่าจะขึ้นไปไปถึงสุพรรณไปไม่ได้ เหตุ
 ด้วยมีลมพายุดีฬักตบแตกกระจายเต็มปิดปากคลอง ต้องแก้ไขกันอยู่จนวันนี้
 ยังไม่หมด มาถึงบ้านผักไห่แต่วัน ราษฎรพากันมาเป็นอันมากเต็มแน่นไป
 ทั้งนั้น มีการแข่งเรือสนุกสนานโห่ร้องรำกัณครีกกรีน เวลาเย็นได้ลงเรือไป
 ซื้อของตามแพเพราะคิดจะหากฐินตกทอดสักวัดหนึ่ง ได้ลงมือหาผ้ามาแต่
 สุพรรณแล้ว มาหาของเพิ่มเติมที่นี่ และได้สั่งให้ไปเที่ยวหาวัด แต่ครั้งเมื่อ
 ไปวัดชีโพน ซึ่งเรียกว่าวัดชีดาเหิน ที่หลวงญาณ^(๑) สร้างสมบุญ^(๑) ไปสร้าง
 วิหารขึ้นไว้ได้ช่วยการปิดทองเขา เขาจึงเชิญไปให้อนุโมทนา ได้พบพระครูอ่า
 เจ้าคณะแขวงเสนาใหญ่ เดิมเป็นฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ขึ้นมาอยู่ที่วัดตึก
 ตรงวัดชีโพนข้าม ตั้งแต่ศก ๑๒๑ ได้เรียไรสร้างพระอุโบสถและผูกเสมาแล้วเสร็จ
 เป็นเงินเกือบ ๑๖,๐๐๐ บาท สร้างการเปรียญหลังหนึ่งสิ้นเงินเกือบ ๑๐,๐๐๐ บาท
 จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรม ดูเป็นคนมีความอดสาหะพอใช้อยู่ และไป

(๑) หลวงญาณ คือ หลวงชลญาณวิจิตร (ข้า) ตำแหน่งปลัดกรมฝ่ายขวา ในกรมมียฝ่ายพระ
 ราชวังบวร ฯ มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่กรุงเก่า มั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีธิดาชื่อสมบุญ ได้สมรสกับ
 หลวงวาริชโยธารักษ์ (อ่วม) เป็นคณิสสร “ญาณวาริ” หลวงวาริฯ กับสมบุญได้คู่กันเคยสนิทสนมใน
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาก โดยเฉพาะสมบุญนั้นเป็นคน ๑ อยู่ในจำพวกซึ่งทรงคำรัสว่าเพื่อนต้น
 จะเผ่าแทนเมื่อใดก็เผ่าได้

ได้ความว่าเป็นวัดที่กฐินตกไม่มีใครทอด จึงได้จองจะไปทอดวัดนั้นในมะรืนนี้ เพราะพรุ่งนี้ตาข้างมาชวนให้ไปทอดกฐินซึ่งแก่ได้เตรียมไว้พร้อมแล้ว

ตำบลผักไห่นี้บริบูรณ์ครีกครื้นกว่าเมืองสุพรรณเป็นอันมาก นาที่ว่าเสีย นั้นก็เสียในที่ลุ่มมาก ที่ซึ่งไม่ลุ่มข้าวงามบริบูรณ์ดีทั้งนั้น

ได้ถามเรื่องเมืองอุทงคือเมืองเก่า เจ้าอธิการแสง ตามที่ได้ไปเห็น และตามที่ได้ฟังเล่า ว่าอุทงนั้นอยู่เมืองเก่า หนีมาได้หนีขึ้นไปข้ามที่ตะพานหิน วัดกร่าง ข้ามมาเดินทางฝั่งตะวันออก แล้วจึงลงไปตั้งเมืองกำแพงแสนและเมืองอื่น ๆ หากก็ยังตามอยู่เสมอ เพราะห่านนั้นเดินที่ละย่างนกเขาเท่านั้น อุทง จึงได้มีเวลาสร้างบ้านสร้างเมืองได้ แต่ครั้นเมื่อเมืองสำเร็จแล้วหากก็ตามไปถึง จึงต้องย้ายต่อไป ลงปลายนั้นว่า หนีออกทะเล หากก็ตามไปเอาจนได้ ได้ถามว่า ห่านนั้นเป็นอย่างไร บอกว่าตามที่พูดนั้นเหมือนเป็นคน แต่เธอเข้าใจเองว่าเหมือน อหิวาตกโรค เมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ไม่ทราบว่ามีใครสร้าง แต่ไม่ใช่อุทงสร้าง อุทงที่หนีมาได้ไม่ใช่อุทงที่ไปเป็นเจ้าแผ่นดินที่กรุงเก่า เป็นอุทงองค์อื่น อุทง มีหลายองค์เป็นตำแหน่งเจ้า ผู้ซึ่งสร้างวัดอุทงในลำน้ำสุพรรณก็เป็นอุทง องค์หนึ่งต่างหากเหมือนกัน แต่จะมีลำดับและกำหนดเรียกเปลี่ยนกันอย่างไร สมัยเทียบกับครั้งใดคราวใดไม่ทราบไม่ได้ยินใครเล่า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม

เวลาเช้าลงเรือครุฑล่องลงไปช่วยนายข้างและอำแดงพลับ^(๑) ทอดกฐิน ตำบลวัดหัวเวียง เขาจัดการทอดที่การเปรียญ เพราะโบสถ์นั้นน้ำจวนจะท่วม

(๑) นายข้างกับนางพลับ สามิภรรยาผู้นี้ ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เสด็จไปแวะที่บ้านนายข้างกับนางพลับไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพุดดีดเหมือนฉันทนาที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายข้างกับนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งนายข้างเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาท เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของ นายข้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสคันครั้งแรก

เครื่องบริขารไม่มากสิ่ง แต่เป็นของอย่างที่ดีถือว่าเป็นของดี คือ ตู้กระจก
หมอนปัก กระเช้า ป้านถ้วย เป็นต้น คู่สวดก็ได้เครื่องบริขาร อันดับได้สบง
และหีบประฆัง หมากพลูรูปเทียน ได้ออกเงินช่วยของคักฐิน ๒๐ บาท คู่สวด
องค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละถึงตำลึงแต่อยู่ข้างจะเป็นการนางนอง ด้วยเหตุ
ที่เขากำหนดจะทอดต่อเวลาพรุ่งนี้มาพ้องกับกฐินที่เราจะทอด สมภารก็ไม่อยู่
ผู้อุปโลกน์ก็ไม่อยู่ แต่ก็ไม่ได้บอกขัดข้องอย่างไร วิธีที่จะทอดนั้นคือตั้งใคร
และเครื่องบริขาร อ่างของกินไว้กลางศาลา แล้วมีดอกไม้รูปเทียนตามแต่จะมี
มากเท่าใดมาวางมั่วสุมอยู่ที่ใด สัปบุรุษที่ไปมาน้อยเท่าไรไม่ว่านั่งล้อมกัน
อยู่ที่นั่น เจ้านายนั่งเก้าอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เป็นแถว พอพระลงนั่งเรียบร้อยแล้ว
เอาสายสิญจน์กลุ่มหนึ่งมาคล้องออกโยงผ้าไตร แล้วงายกันถือทั่วไปอย่าง
หล่อพระ จึงมีหัวหน้าสัปบุรุษนำตั้งนโมพร้อมกันก่อน แล้วว่าอรหังสัมมา
สัมพุทธโธ แล้วถวายกฐิน ผู้นำ นำคนทั้งปวงว่าตามอย่างเดินเทียน แต่การ
ที่จะว่าผ่านนั้นอยู่ข้างประดักประเดิดมาก ท่านวัดหัวเวียงนี้ว่าผ้าได้แต่ไม่มี
ผู้อุปโลกน์ ต้องเขียนคำอุปโลกน์ให้เดี๋ยวนั้น อ่านก็ไม่ใคร่จะออกประหม่า
แต่ครั้นอุปโลกน์แล้วเสร็จสวดไม่ได้ ต้องเลยยถาตักบาตรข้าวซึ่งหาไป แล้ว
ย้ายไปวัดใหม่ซึ่งอยู่ไม่ห่างนัก เป็นวัดที่ ๒ พิณพาทย์ไม่ได้ประโคมจนเวลา
พระลง ประโคมในเรือเวลาผ้ากฐินไป แล้วยกพิณพาทย์ขึ้นตั้งบนบก พอ
สัปบุรุษไป ประโคมอีกครั้งหนึ่ง เป็นสัญญาให้พระลง วัดนี้พระสงฆ์ ๑๕ รูป
พริกพร้อมกันดี แต่เสียเก้าอี้ขึ้นอุปโลกน์ก่อนแล้วจึงได้ว่าผ้า เขาว่ากฐิน
บ้านนอกอยู่ข้างจะเลอะเทอะเช่นนี้ เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี้เข้าแล้ว ให้นึกชม
ท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่า ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ ได้สอบถามวิธีถวายกฐิน
และทำกฐิน ชี้แจงได้ถูกต้องเรียบร้อยหมด เป็นผู้มีความรู้ความสุจริตอยู่มาก
วัดที่นี้ใกล้กรุงมากกว่ายังเลอะเทอะ ได้ช่วยเงินและตักบาตรเหมือนวัดโน้น
แจกเสมาด้วยเป็นการกรีกครั้นสนุกดี ครั้นทอดกฐินแล้วจึงไปทำกับข้าวเลี้ยงกัน

ที่บ้านตาช้าง ซึ่งได้จัดรับอย่างรับชาววิเศษตามเคย กลับมาลงเรือแจวที่ปากคลองภาษีแจวเข้าไปวัดกุฎีภาษีคู้เป็นวัดใหญ่อยู่ ใต้อ่าวเก่ามาก มีหน้าต่างข้างละช่อง แต่ไม่มีมิด พระสงฆ์มีถึง ๓๐ รูป พระครูเจ้าวัดจำพรรษาอยู่วัดเบญจมบพิตร จึงมิได้รับในที่นี้

กลับมาพบจระ^(๑) มาถึง ดูสบายดีขึ้นมาก

เรื่องกฐินมีคนช่วยมาก ชาวบ้านไม่เอาเงินทั้งนั้น ต้องยัดเยียดให้ยายพลับใจแก่เค็ด ที่เราไปช่วยกฐินแก่ เจ้าอธิการองค์ละห้าตำลึง แก่ช่วยเราเสีย ๑๐ ตำลึง คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึงเหมือนกัน สมบุญและญาติของเขาก็ช่วย ยายพลับให้สายสร้อยทองมากอยู่ เป็นของลูกสาวที่ตายช่วยในการกุศล เดิมแกหมายว่าจะหล่อพระพุทธรูปด้วยทองแถมจะให้หล่อพระรูป ครั้นรู้เรื่องเข้าเลยอุทิศในการหล่อพระสัมพุทธพรรณี กฐินคิดว่าจะจัดให้เป็นการอย่างข้างนอกเช่นที่ได้ไปเห็นมาวันนี้

วันที่ ๒๔ ตุลาคม

วันนี้เวลาเช้าขึ้นไปเยี่ยมบ้านสมบุญ แล้วจึงลงเรือไปกฐิน ใช้เรือครุฑเล็กเป็นเรือผ้าไตร บริหารลงเรือต้น มีเรือกราบโถงเป็นเรือดังคู่หนึ่งเรือกลองอีกลำหนึ่ง ไปเข้าคลองริมวัดตึกนั้นเอง เป็นคลองที่ไปบางอ้อได้ วัดนี้เป็นบ้านจีนช้าง หลวงอภัยอำแดงเงินภรรยาจีนช้างตาย อำแดงเงินถวายเป็นวัดเป็นตึกอย่างจีนสัก ๕ - ๖ หลัง บ้านใหญ่อยู่หันหน้าลงทางแม่น้ำ ตัวอำแดงเงินนั้นเองก็ยังอยู่ อายุ ๗๔ ปี แต่ลูกเด้าก็มีเป็น ๔ คน ศรัทธาขึ้นมาถวายบ้านเป็นวัด แต่พระซึ่งเป็นผู้รับแต่ก่อนไปทำการไม่สำเร็จ เลยร้างไปคราวหนึ่งจนพระครูวินัยธรรม อำ ฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ซึ่งเป็นชาวคำบลนี้ขึ้นมาอยู่จัดการเรียไร่ทำพระอุโบสถผูกพัทธสีมา และทำการเปรียญหลังใหญ่

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวดีวรเดช คือ กรมหลวงนครชัยศรีสุระเดช

ต่อออกไปทางหลังบ้าน หันหน้าลงคลอง จึงให้ชื่อว่าวัดตึก ตึกนั้นคือเก๋งเจ๊ก
 คนนั้นคือช่าง หิรัญ เงิน จึงตกลงเป็นตึกคหหิรัญศรัทธาราม นำชมความอุดมสาหะ
 ทำเป็นอย่างใหม่ไม่ใช่เจ๊ก เป็นฝรั่งปนเจ๊กเกลี้ยง ๆ แต่แน่นหนาดีพอใช้
 พระประธานฝีมือหลวงกลมาบรรจง เป็นแม่ลูกอินซึ่งควรจะดีกว่านี้ เป็นที่
 น่าเสียใจอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ใช่เวลาที่เดิวนัก การเปรียญทำให้ใหญ่โตดี เห็นจะไม่มี
 วัดไหนเท่า สัปบุรุษนั่งได้หลายร้อย สะอาดหมดจด ราษฎรพากันไปคอย
 อยู่มาก มีใครและของไทยทานไปช่วยจนนับไม่ถ้วน แต่เงินยกส่วนที่ตาช้าง
 กับขายพลับออกเสียแล้ว ยังเป็นเงินถึง ๗๕๘ บาท ส่งเดิมย่อยกันอยู่เสมอ
 จนกฐินแล้ว การทอดกฐินวันนี้จัดเป็นอย่างข้างนอก คือตั้งแลเป็นข้างใน
 อยู่ข้างฐานพระอย่างวัดอรุณ แต่ราชอาสน์อยู่ที่หน้าที่บูชาทีเดียว เจ้านาย
 ข้าราชการและราษฎรเข้าไปนั่งในโบสถ์เต็ม เว้นว่างอยู่แต่ที่วางของบริขาร
 และไทยทาน ถวายกฐินโยงสายสิญจน์ถือทั่วกัน และว่าพร้อม ๆ กัน อย่าง
 เมื่อวานนี้ เจ้าอธิการว่าผ้าพระกฐินทานเกือบจะถูก แต่คงจะไม่ได้สังเกตไว้
 ถ้วนถี่ ทั้งประหมัดด้วย จึงไม่เหมือนบางกอก แต่ยังใช้ได้ดี สวดญัตติและ
 กรากก็ถูกต้องเป็นที่เรียบร้อย อนุโมทนาก็สวดดี เกือบจะ 모르สึกว่าพระหัวเมือง
 ถ้าหากว่าเหมือนกฐินเมื่อวานนี้ ๒ วัด จะเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก ด้วย
 เครื่องบริขารและไทยทานกับทั้งเงินไม่มีกฐินไหนเท่า แต่เครื่องบริขารไม่ได้
 ถวายด้วยมือ เพราะเหลือที่จะขนถวายเป็นได้ เต็มไปทั้งนั้นจึงได้ถวายด้วยวาจา
 ในสิ่งซึ่งแบ่งไม่ได้เป็นของบริขารแห่งองค์กฐิน สิ่งซึ่งแบ่งได้ให้แจกพระสงฆ์
 มี ๑๑ รูป ได้ครองไตร ๕ แต่ยังได้สบง ๒ ผืน จีวรผืนหนึ่ง กับสิ่งของอื่น ๆ
 มีกาน้ำ โคม ถ้วยแก้ว หมอน และอื่น ๆ อีกบ้าง เสร็จการกฐินแล้วออกมา
 ดักบาตรเลี้ยงพระที่การเปรียญ ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็ก
 ละน้อย แต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก ๔ บาตรก็เห็นจะ
 รับข้าวไม่พอ ปล่อยให้เขาเข้าไปดักกันเป็นที่สนุกสนานมาก การกฐินเช่นนี้

โดยจะเล่นในกรุงเทพฯ คงไม่สนุกได้ออย่างนี้ พวกราษฎรเหล่านี้ก็ล้าเข้ามา
นั่งพูดจาเข้าหมูกันได้ไม่สะทกสะท้าน ดูเป็นที่ปิติยินดีกันมาก พระยาแล้ว
จึงได้กลับมาลงเรือครุฑเหิรเหิงขึ้นตามลำแม่น้ำน้อยพักกินข้าวที่วัดหน้าโคก
ออกจากวัดนั้นเป็นที่น้ำท่วมแลเห็นเหมือนทะเล ตามทางลำแม่น้ำนี้มีบ้านเรือน
คนติดต่อกันหนาตลอด เหมือนอย่างในกรุงเทพฯ ตามตลิ่งมักจะมีที่ดอน วัด
เก่า ๆ ก็มีหลายวัด เมืองวิเศษชัยชาญที่ย้ายลงไปตั้งบ้านอ่างทองได้ตั้งอยู่ใน
ลำน้ำน้อยนี้เป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่ตั้งพลับพลาสูงขึ้นมา
พันทางที่จะออกไปเมืองอ่างทองหน่อยหนึ่ง อยู่ฝั่งตะวันออก ตำบลห้วยลิง
อำเภอโพธิ์ทอง แขวงอ่างทอง ตามที่ได้กะไว้ ครั้นนี้ขึ้นมาค้างสูงเพียงเท่านี้
ถ้าขึ้นไปตามลำน้ำน้อยนี้จะผ่านแขวงเมืองพรหม ผ่านเมืองสิงห์เก่าไปออก
ปากน้ำเมืองสวรรค์ ถ้าเลี้ยวไปทางตะวันตกก็ขึ้นไปเหนือสุพรรณ ถ้าเลี้ยวทาง
ตะวันออกก็ออกไปทางชัยนาท ตอนข้างล่างนี้ไม่มีใช้ทั้งลำน้ำน้อยนี้และ
ลำน้ำเขาดินข้างสุพรรณ เฉพาะเป็นไข้อยู่แต่ที่เมืองสรรค์ เพราะเป็นดงขึ้น
ในเมืองที่ร้าง เมืองสรรค์นี้ครั้งก่อนก็ได้ไปแล้ว ถ้าจะล่องออกไปที่ว่าการ
เมืองอ่างทองทางชั่วโมงครึ่ง ไปป่าโมก ๓ ชั่วโมง วันนี้ถูกฝนเมื่อจวนจะถึง
ที่พักจอดเรือ การที่ย้ายเมืองวิเศษชัยชาญไปตั้งเสียอ่างทองและย้ายสิงห์ไป
ตั้งเสียแม่น้ำน้อย เพราะแม่น้ำน้อยนี้หน้าแล้งน้ำแห้ง มีน้ำอยู่ตั้งแต่หัวเวียง
ขึ้นมาถึงผักไห่ เหนือน้ำขึ้นมาขาดเป็นห้วงเป็นตอน

วันนี้มาก่อนถึงพลับพลาฝนตก เวลาค่ำมีผ้าป่า เขาทำเป็นรูปคันโพธิ์ทอง
และมีลิงนั่งอยู่ใต้ต้น เป็นเครื่องหมายนามของตำบลนี้

วันที่ ๒๕ ตุลาคม

เมื่อคืนนี้เวลา ๒ ยามเป็นพายุฝนตกฟ้าร้อง อยู่ข้างจะดังดังมาก
 ท้องไม่สู้สบาย วันนี้จึงได้ไปเที่ยวสายไป กรมสมมด^(๑) ชายเสรววงศ์^(๒)
 เจ้าพระยาสุรวงศ์^(๓) ไปล่องหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน เพื่อจะล่อให้คนไป
 คอม วุฒิชัยแยกล่องหน้าไปกองหนึ่ง ไปด้วยเรือครุฑเหิรเห็จ ระยะที่ขึ้นไป
 บ้านเรือนคนไปบางที่พรมแดนเมืองอ่างทองกับเมืองพรหมได้นั้นลงมาบ้านเรือน
 เต็มตลอดแลเห็นวัดไชโยใกล้มากดูเหมือนถ้าตัดตรงไปจะสัก ๒๕ เส้นหรือ
 ๓๐ เส้น ขึ้นไปเหนือคลองวัดโพธิ์ประจักษ์ ซึ่งไปออกได้เมืองพรหม หยุดพัก
 ทำกับข้าวกินที่วัดท่าข้าม วัดซึ่งได้ชื่อว่าท่าข้าม เพราะเป็นที่เกี่ยวข้าวมา
 แต่ข้างตะวันตก มีน้ำดาลมามาก ที่นี้มีการเปรียญใหญ่ แต่ทำไม่ดี ทำทางจะ
 ไม่ทนอยู่เท่าไร เลี้ยงกันแล้วยืมเรือเปิดประทุน ๔ แจวพระล่องลงมาหยุด
 ฟังเทศน์มหาชาติที่วัดจำปา กรมขุนสรรพสาตรเสด็จในการเปรียญ คนนั่ง
 เต็มแน่นไม่มีที่ว่าง กำลังเทศน์ชูชก มีกระจาด ๓ กระจาดเป็นเครื่องกัณฑ์ ๓
 เดียว เงินติดเทียนไม่ตกเป็นของพระ สำหรับรวมไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์
 พวกชาวบ้านเหล่านี้ทั้งที่ฝึกให้และที่นี้ทั้งสาวทั้งเด็กแต่งตัวมาก มีเครื่อง
 ทองหยองเพียบ ๓ ตัว มีผู้หญิงตัดผมคล้าย ๆ ดอกกระพุ่มแต่ยาว ไว้ผมทัด
 หรือที่เรียกว่าผมหมวกโตและยาวทัดขึ้นไปบนหูหลายคน มีตาแก่คนหนึ่ง
 ชื่อจันอายุได้ ๑๐๐ ปีถ้วนสบสวนแล้วเดินเหินยังแข็งแรง ตาเห็นอยู่ข้างแต่หูไม่ได้
 ยืนเลย ไปนั่งฟังเทศน์อยู่ด้วย พวกมัคนายกต้อนรับแข็งแรง มีเสื้ออ่อนมาปู
 ให้นั่ง หมอนหวาน หมาก บุหรี่ น้ำชาเลี้ยง ได้ติดกัณฑ์เทศน์ ๓ คำถึง และ

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์

(๒) พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเสรววงศ์วรวัตร ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ฯ
 ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น

(๓) เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุณนาค)

เอาหมกไว้ในหมากในปั้นต่าง ๆ ที่เขามารับแหล่งละบาทอีก ๘ บาท แล้วลงเรือกลับมา ขึ้นเรือครุฑที่ได้วัดจำปาสัก ๒ เลี้ยว ได้พาลูกศิษย์วัดลงมาด้วย ๔ คน ในเรือไฟแจกเงินให้คนละกึ่งตำลึงให้แจวกลับขึ้นไปน้ำเชี่ยวมาก ขากลับต้องลงมาไม่ช้าเลย ถึงบ่าย ๔ โมง มีเรือราษฎรมาประชุมอยู่แน่น ฟากตรงกันข้าม ที่จริงแม่น้ำนี้ตอนตั้งแต่อำเภอโพธิ์ทองลงไปถึงกรุงเก่า บ้านเรือนเต็มติดกันไปหมดไม่มีที่เปลี่ยว วัดก็มีใหญ่ ๆ มาก กำลังก่อสร้างอยู่ก็มี ไม่มีวัดร้าง เขาว่าระยะทางขาขึ้นตั้งแต่บ้านผักไห่ขึ้นไปอนเมืองสิงห์ ๑๑ ชั่วโมง ออกจากเมืองสิงห์ไปอีกครึ่งวัน ก็ออกจากแม่น้ำเมืองสรรค์ถึงชัยนาท

วันที่ ๒๖ ตุลาคม

ลงเรือครุฑไปเข้าคลอง ไปหยุดลงเรือแจว เรือไฟลากเข้าไปตามลำรางในท้องทุ่งคำหยาด จนถึงตำหนักซึ่งว่าเป็นที่ขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาทรงผนวช ที่นี่พระยาจำแสนเป็นผู้ได้พบขึ้นก่อน ได้บอกไว้แต่เมื่อคราวขึ้นไปเมืองเหนือ ไม่มีเวลาที่จะมาดู ตามอรรถาธิบายของพระยาโบราณคดีเห็นว่าชะรอยบ้านในทุ่งคำหยาดนี้จะเป็นบ้านพวกกรมช้าง จึงได้มีชื่อวัดเกี่ยวข้องกับช้าง ๆ เช่นกับวัดโขลงข้ามเป็นต้นหลายวัด หลวงทรงบาศครั้งแผ่นดินพระนารายณ์ที่เป็นคู่คิดกับพระเพทราชาเอาราชสมบัติได้เป็นกรมพระราชวังหลัง ภายหลังที่ให้ถามว่าพระเจดีย์สร้างแล้วจะควรรื้อนั่งร้านหรือจะควรรื้อนั่งร้านไว้ ให้เอาไปประหารชีวิตเสียนั้นชะรอยจะอยู่บ้านนี้ หลวงทรงบาศผู้นี้เป็นบิดากรมหลวงอภัยนุชิต กรมหลวงพิพิธมนตรีซึ่งเป็นพระมหีสุนหลวงบรมโกศ เจ้าฟ้าเอกทัศ เจ้าฟ้าอุทุมพรเป็นพระโอรสกรมหลวงพิพิธมนตรี เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรออกจากราชสมบัติครั้งแรก ทรงผนวชอยู่วัดประดู่ ที่จะไม่มีความบาดหมางมากกับขุนหลวงสุริยามรินทร์ ครั้นเมื่อทรงผนวชครั้งหลัง ที่ความบาดหมางจะมากขึ้น จึงได้คิดออกมาสร้างตำหนักที่ตำบล

คำหานี้ เพื่อจะเอาเป็นที่มั่น เพราะเหตุที่ตำบลคำหานเป็นหมู่ไม่อยู่ใน
กลางท้องทุ่ง ไม่มีลำคลองที่เข้าไปถึง ถ้าจะเข้าทางทิศใดคงแลเห็นเสียก่อนนาน
หวังจะเอาไว้เป็นที่มั่นป้องกันตัว ถ้าขุนหลวงสุริยามรินทร์เอะอะขึ้นมา
อย่างไรก็จะหนีมาอยู่ที่ในนี้ จะคิดสู้ด้วยคนในท้องที่ก็เป็นพระญาติวงศ์
สมัครพรรคพวกอยู่แล้ว

แต่ครั้งเมื่อไปถึงได้เห็นตัวดำหนักเข้า เห็นว่าไม่ใช่ดำหนักที่ทำโดย
รีบร้อนเป็นการด่วน อย่างเช่นพระยาโบราณกล่าว เป็นดำหนักที่ทำการ
โดยมั่นคงประณีต แต่เป็นประณีตชั้นตอนปลายในแผ่นดินพระบรมโกศ
ประณีตตอนนั้นคือวัดกุฎีดาวเป็นตัวอย่าง เพราะทำแข่งวังหลวง ประณีต
ตอนปลายเป็นเวลาแผ่นดินพระบรมโกศเอง ที่ไว้ใจคนอื่นทำ

ข้อซึ่งพระยาโบราณเห็นว่าบ้านหลวงทรงบาจะอยู่ที่นี้นั้นเห็นจะถูก
พระญาติวงศ์เห็นจะมีอยู่มาก แต่ดำหนักนี้คงจะได้สร้างเมื่อขุนหลวงบรมโกศ
เสด็จมาเที่ยวประพาสตามแถบเมืองอ่างทองเนื่อง ๆ จนถึงได้เสด็จพระนอน-
ขุนอินทรประมูลถึง ๒ ครั้ง ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งวัดพระนอนจักรศรีและพระนอน-
อินทรประมูล ที่ดำหนักคำหานนี้คงจะได้สร้างขึ้นไว้เป็นที่ประทับเสด็จ
ออกมาเนื่อง ๆ อย่างเดียวกันกับพระเจ้าปราสาททองสร้างบางปะอินในแผ่นดิน
พระบรมโกศไม่เสด็จบางปะอิน เสด็จขึ้นม่ออ่างทองเนื่อง ๆ ดำหนักนั้น
ลักษณะเดียวกันกับดำหนักทุ่งหันตรา คือก่อเป็นตึกสูงพื้นดิน ๕ สอก ผนัง
ชั้นล่างเป็นช่องคูหาปูพื้นกระดาน ชั้นบนซุ้มหน้าต่างเป็นซุ้มจระนำ หลังคา
ในประธาน ๓ ห้อง मुखลดหน้าท้าย รวมเป็น ๕ ห้อง มีมุขเด็จทั้งหน้าทั้งหลัง
ด้านข้างหน้ามุขเด็จเสาศาร มีอัมฉันทรขึ้นข้าง मुखหลังอุดฝาตันเจาะช่อง
หน้าต่างไว้สูง เห็นจะยกพื้นขึ้นเป็นหอระฆังหว่างผนังด้านหุ้มกลองเจาะเป็น
คูหาทั้งข้างหน้าข้างหลังมีช่องคอสอง ในช่องเหล่านี้ทาดินแดงทั้งนั้น ฝีมือ
เป็นฝีมืออย่างสไคล์ลพบุรี โดยยาวตลอดหน้า ๕ วา ๒ สอก ขื่อกว้าง ๕ วา

ดูเป็นรอยเท้า อุดหน้าต่างมุขลดด้านหลังเสียทั้ง ๒ ด้าน ตำแหน่งนี้พื้นดินก็ยังต่ำ น้ำท่วมและรอบ หันหน้าไปตะวันออก หันหลังไปตะวันตก ตรงด้านข้างใต้ วิหารเล็กหรือหอพระหลังหนึ่ง แยกอยู่คนละโลก มีเจดีย์องค์เล็กซึ่งรูปร่าง อย่างไม่ได้ความพึงเสียแล้วองค์หนึ่ง นอกนั้นไม่มีอะไร การที่ขุนหลวงหาวัด ออกมาทรงผนวชไม่ได้ทรงผนวชที่ตำแหน่งนั้น ทรงผนวชที่วัดโพธิ์ทอง แล้วไปประทับอยู่ตำแหน่งคำหยาดอย่างเดียวกัน กับจะไปทรงผนวชวัดชุมพล แล้วไปประทับอยู่ที่พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์หรือวโรภาสพิมานเป็น การชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็กลับลงมาอยู่วัดประดู่ เห็นจะไม่มีความคิดใหญ่โต ถึงที่จะตั้งมั่นสำหรับต่อสู้ ถ้าหากว่าขุนหลวงหาวัดคิดจะไม่ยอมให้สมบัติแก่ ขุนหลวงสุริยามรินทร์แล้ว มีช่องที่จะทำได้หลายอย่าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์ สิบปรากฏโด่งดังว่าเป็นคนโง่กักขพะ จนถึงพระบิดาท่านายว่าถ้าเป็นใหญ่ขึ้น บ้านเมืองจะฉิบหาย บังคับให้ออกบวช ตั้งเจ้าฟ้าพรเป็นวังหน้าขึ้นไว้แล้ว เวลาเมื่อขุนหลวงบรมโกศสวรรคตก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถึงว่าขุนหลวง- สุริยามรินทร์จะสีกมานั่งกิดเกาะอยู่ จะเชิญเสด็จไปเสียข้างไหนก็ลงจะทำได้ ไม่จำเป็นจะต้องฆ่า นี่ยอมถวายสมบัติกันโดยดีออกไปบวช ถึงว่าเมื่อพมามารับ สัญญาว่าจะคืนสมบัติให้ขุนหลวงหาวัด ตัวจะกลับออกไปบวชเสีย ครั้นพม่า ไปแล้วไม่ทำตามคำที่พูด กลับนั่งพูดกันเอาพระแสงพาดคัก ขุนหลวงหาวัด ก็ไม่เห็นว่าจะต้องกลัวอะไร เพราะจะทำอะไรก็ไม่เห็นจะต้องเกรงใจ เช่น เอาเป็นราชมณเฑียรพระยาเพชรบุรีไปฆ่าเสีย ก็ไม่เห็นขุนหลวงสุริยามรินทร์ ว่าไรได้ การที่กลับออกมาบวชอีกน่าจะเป็นไปได้ด้วยไม่มีความมกใหญ่ เห็นควรสมบัติจะได้แก่พี่ชายที่แก่กว่าจริง ๆ อย่างหนึ่ง หรือจะเป็นคนที่ อ่อนไม่แข็งแรงและไม่มีครุณิฆมนับถือ ใจคอเกียจคร้านคับแคบนั่นอย่างหนึ่ง หรือจะทำให้ปรากฏว่าใจดีเห็นพ้อยากครองเมืองก็ให้ครองคงไม่ไปได้ถึงไหน เมื่อเหลวไหลอย่างไรต่อไปก็คงตัวได้เป็นนี้อีกอย่างหนึ่ง

มีข้อที่จะพิจารณาอยู่อย่างหนึ่ง ปรากฏในพงศาวดารว่า กรมเทพพิพิธเป็นพรรคพวกข้างวังหน้า คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อออกไปคบคิดกับเจ้าพระยาอภัยราชาที่วัดกระโสม จะเอาแผ่นดินถวายขุนหลวงหาวัด ขุนหลวงหาวัดเองเป็นผู้เข้าไปทูลขุนหลวงสุริยามรินทร์ จะเป็นด้วยเหตุใดถ้าขุนหลวงหาวัดไม่อยากเป็นเจ้าแผ่นดินด้วยไม่เห็นสมควร ก็ลังกันได้จะว่าเพราะกำลังอ่อนก็ชอบกล บางทีกรมเทพพิพิธคิดการครั้งนี้จะเป็นแต่กลอุบายยืมชื่อขุนหลวงหาวัดไปอ้าง ไม่ได้บอกให้รู้ตัวเพื่อจะให้คนนิยม คนที่นิยมหมายว่าเป็นความจริง มาพูดขึ้นกับขุนหลวงหาวัด เมื่อขุนหลวงหาวัดได้ทราบแล้วจะคิดเห็นว่าถ้ากรมเทพพิพิธทำการได้สมความคิด ฆ่าขุนหลวงสุริยามรินทร์เสียแล้วก็จะมาฆ่าท่านเสียด้วย แล้วก็จะเจ้าแผ่นดินเอง ขุนหลวงหาวัดคงรู้สึกกรมเทพพิพิธ เพราะเคยฝากเนื้อฝากตัวกันมา เหตุฉะนั้นจึงได้นำความไปทูลเจ้าแผ่นดินดังนี้ก็จะเป็นไปได้ข้อที่ว่าจะเป็นการรอดศีลสองให้เป็นดู คงจะไม่ไปถึงไหนแล้วตัวก็จะได้เป็นก็เป็นการที่น่าทำอยู่แต่แรก แต่ครั้นเมื่อพม่ามาก็ถูกต้อนเข้าไปอยู่ในกำแพงกับพระราชคณะทั้งปวง ไม่คิดอ่านศึกหาลาพรตออกมาช่วยการงานอะไรนั่งทอดธุระเฉยอยู่ได้ น่ากลัวจะไปข้างเป็นคนอ่อนมากกว่าอย่างอื่นเห็นจะทำไปไม่ไหวแล้วก็ทอดธุระตามบุญตามกรรม แต่คงจะเป็นผู้ที่มีความแค้นความน้อยใจที่ชายว่าสมบัติยกให้ มีทัพศึกก็สึกออกมาช่วยรักษาบ้านเมือง ครั้นเสร็จศึกแล้ว ท่านพี่ชายกลับหยาบซ้ำ ไม่ยกย่องตามการที่ควร เหตุที่ออกมาบวชเพราะความแค้นนั้น เห็นจะเป็นความจริง

ที่นี่ไม่ใช่วัดเลย แต่เดี๋ยวนี้พระได้มาตั้งเรือนจากโกโรโกโรขึ้นไว้ที่จะสำคัญว่าเป็นวัด แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งต่างหาก ยังไม่ได้มาจับต้องดำเนินของเก่านี้ ได้สั่งห้ามไว้อย่าได้มาทำอะไร ถ้าจะทำวัดวาอารามอะไรก็ให้ทำในที่นอกออกไป กลับออกมา มาแวะทำกับข้าวกินที่วัดโบสถ์ แล้วมาทาง

คลองศาลาแดงแฉะลงเรือแจวเข้าไปพระนอนขุนอินทรประมูล พระนอนองค์นี้ ยาวกว่าพระนอนจักรศรี ฝีมือทำอยู่ข้างจะดี เป็นช่างหลวง พระพักตร์งาม แต่วิหารไฟไหม้โทรมลงมาหมดช้านานมาแล้ว มีโคกเห็นจะเป็นโบสถ์พูนสูงกว่า โคกพระนอน ก่อเขื่อนอิฐรอบมีโบสถ์ไม่มีหน้าต่างฝีมืออิฐเป็นอิฐตาก เห็นจะปฏิสังขรณ์ ครั้งแผ่นดินพระบรมโกศเหมือนกันเป็นโบสถ์ ๕ ห้อง พระข้างใน เป็นพระศิลา แทนพระเป็นที่ตั้งพระ ๕ องค์ องค์กลางสูง องค์ที่นั่งสี่ด้าน หันหน้าเข้าหาพระองค์กลาง มีพระเจดีย์ ๘ เหลี่ยมอยู่หลังโบสถ์ ถูกขุดเป็น โพรง ขนเอาพระพิมพ์ออกมาทิ้งไว้ข้างนอกมาก พระพิมพ์นั้นฝีมือไม่สู้ดี นิ่งบ้าง ยื่นบ้าง นอนบ้าง องค์ใด ๆ ไม่ปรากฏว่ามีปริศนา

พระครูวัดไชโยมารับที่นี้ ราษฎรมาประชุมกันมากทั้ง ๒ แห่งมาจาก คลองขุนอินทรประมูลไม่ช้าก็ออกแม่น้ำ ขึ้นมาจอดที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง เรือครุฑเหิรเหิงเดินเล่นทวนน้ำในฤดูนี้ ประมาณว่า ๑๐๐ เส้น คือ ๑๕ นาที ถ้าจะมาจากอำเภอโพธิ์ทองตรงมาประมาณสักชั่วโมงเศษก็จะถึงที่นี้

วันที่ ๒๗ ตุลาคม

ลงเรือล่องลงมาเข้าคลองบางนางร้า หาที่พักทำกับข้าวไม่เหมาะ จนมาออกปากคลอง เลยขึ้นไปดูข้างเหนือเห็นว่าจะช้าเสียเวลาไปจึงได้แล่น กลับลงมา ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงวัดวรนาถกังสรณ์วัดเขาดิน ที่จริงภูมิฐานดี แลเห็นเด่นแต่ไกล เป็นที่ประชุมไหว้พระใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่าสุพรรณ อ่างทอง ลพบุรีก็ลงมาพร้อมกันหมด เสียแต่การก่อสร้างไม่แข็งแรงเลยพูนดินขึ้นไป ที่โคกโบสถ์สูงครากแยะจะพัง มาโดยเจดีย์ปูนยังไม่ทันจะดำมีต้นไม้ขึ้นมาก ทำก้ามะลอเสียแต่แรกแล้ว ไม่ได้แฉะเลยลงมาตามลำน้ำโพธิ์สามต้นไปทาง บางขวดถึงปากช่องที่จะเข้าไปวัดชุม วัดศาสดา จอดเรือโมเตอร์ที่นั่นลงเรือ สามสิบหกสอกแจวเข้าไป หยุดทำกับข้าวที่วัดศาสดา ซึ่งมีการเปรียญน้ำ พอปรึม ๆ ที่จริงไม่เห็นท่าทางที่น่าจะจอด หน้าวัดก็มีบ้าน การเปรียญก็ดู

เป็นที่เทศนาวาการกันอยู่ แต่มีพระองค์เดียวเท่านั้น พระองค์เดียวก็มีใช้อยู่
 อย่างจน ๆ อยู่กุฎีฝากระดานยังใหม่ มีกฤตส์ที่เป็นพวกพ้องนั่งอยู่เป็นหลายคน
 เรือท่านเล็ก^(๑) มาแต่ป่าโมกพบกันได้เรียกให้หยุดพักที่นี่ กินข้าวแล้วขึ้นดู
 พระอุโบสถและวิหาร มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่งอยู่ตรงหลังวิหาร อุโบสถ
 และวิหาร ๔ ห้อง ๒ หน้าต่างเท่ากัน วิหารไม่มีหลังคา มีพระพุทธรูป ๖ องค์
 เป็นพระศิลาปั้นปูนเพิ่มเติมชนิดพระลพบุรี แต่ในพระอุโบสถเป็นพระไม้สูงเท่า
 ผนังครากหลังคาโปร่ง สกปรก ถัดขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงคลองเข้าวัดคุม
 อยู่คนละฟาก วัดคู่นี้เป็นที่มียลประโยชน์อยู่บ้าง คือป่าสะแกและที่นาเกลือ
 จึงได้มีพระอยู่เสมอ ไม่เคยขาดทีเดียวอย่างวัดสาสดา แต่เดี๋ยวนี้ก็มี ๒ องค์
 เท่านั้น เคยมีถึง ๕ วัดคู่นี้สถานวัดมีต้นไม้ร่มชิด เป็นวัดอย่างสมณะแท้
 พระอุโบสถใหญ่ แต่มีหน้าต่างข้างละช่อง จันทับหน้าหลังหน้าบันเทพนม
 ก้านชดโด ๆ ปั้นลมเป็นรูปตุ๊กตา ทำนองเดียวกับวัดกลางเมืองสมุทร มีหลังเดียว
 แต่พระเจดีย์เป็น ๒ องค์ องค์หนึ่งตรงหลังโบสถ์ องค์หนึ่งไม่ตรง หายกันกับ
 วัดสาสดา วัดสาสดานั้นมีทั้งโบสถ์ทั้งวิหารแต่มีพระเจดีย์องค์เดียว นี่มีแต่โบสถ์
 แต่มีพระเจดีย์ ๒ องค์ มีพระเจดีย์เล็กอีกองค์หนึ่ง พังหมดทั้งสาม พระพุทธรูป
 ในนั้นมีแถวใน ๓ แถว หน้ามีพระทรงเครื่องที่มีน้ำในพระเศียรองค์หนึ่ง
 อีกองค์หนึ่งว่าเชิญลงไปวัดเบญจมบพิตร แทนว่าง จะให้หาพระขึ้นมามาตั้งเปลี่ยน
 พระ ๓ องค์ แถวในปิดทองแต่เฉพาะที่พระองค์ผ้าทาสาด สังเกตดูการ
 พระอุโบสถทั้ง ๒ วัดนี้ เห็นจะได้มาซ่อมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้า วัด ๒ วัดนี้เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงอโยธยา ขึ้นเดียวกันกับ
 วัดเดิมที่เรียกว่า วัดศรีอโยธยา วัดเดิมเป็นคามวาสีตั้งอยู่กลางพระนคร วัดคูม
 เป็นวัดอรัญวาสี ตั้งอยู่ในป่า วัดสาสดาเป็นศิษย์ของวัดคูม ชื่อที่วัดเข้ามาอยู่
 ในดอนลึกเช่นนี้ เป็นเหตุด้วยขุดคลองบางขวด ลัดตัดแม่น้ำทั้งสิบประมาณสัก

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๘๐ เส้น อย่างเดียวกันกับคลองเกร็ดและบางบัวทอง ยังแลเห็นรูปลำแม่น้ำกว้างใหญ่อยู่ตามทิวไม้ แต่แม่น้ำคันทำนาгинลงมาเสียจึงเหลือแต่เป็นคลองปากช่องข้างบนมาออกได้โพธิ์สามต้น บ้านเรือนคนยังมีอยู่ตลอดหนทาง การที่แม่น้ำนี้คันเห็นจะได้คันมาเสียช้านาน แผ่นดินพระนเรศวรได้มีจดหมายว่าประชุมทัพที่บางขวด แล้วลำแม่น้ำโพธิ์สามต้นนี้เป็นแม่น้ำเดียวกันกับคลองเมือง ก่ายโปสุพลที่ตั้งอยู่เหนือวัดเขาดิน ก่ายพระนายกองค์ตั้งที่โพธิ์สามต้นจริง ๆ ยังมีรากอิฐที่ก่อกำแพงปรากฏอยู่ แต่ข้างริมน้ำดิ่งลงไปกลับงอกเป็นเกาะขึ้นเสียในกลางน้ำ จึงดูแคบไป โพธิ์สามต้นนั้นมีวัด แต่ว่าเหลือต้นโพธิ์อยู่ต้นเดียวเป็นหน่อโพธิ์เดิม วัดนี้ถูกรื้อเอาอิฐไปทำกำแพงปากช่องที่แม่น้ำอ้อมเรียกบางนางกลาง เป็นทางซึ่งครอบครัวขุนแผนขึ้นมาส่งทัพ ซึ่งข้ามแม่น้ำที่เหนือพลับพลาวัดม่วงนี้หน่อยหนึ่ง แล้วจึงพากันลงไปปลุกโพธิ์สามต้นที่ได้พลับพลานี้ลงไป เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้เขามั่นคงไม่เหลวไหลอย่างวงศ์ ๆ จักร ๆ

วัดคูมนี้เป็นที่สำหรับลงเครื่องพิชัยสงครามแต่ดั้งเดิมมา คงเป็นแต่แรกตั้งกรุงอโยธยาตลอดจนถึงทุกวันนี้ ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่การก่อสร้างคงจะได้แก้ไขมาโดยลำดับ อย่างไร ๆ ก็ไม่เป็นวัดใหญ่โต แต่เป็นที่สงัดพระในวัดไม่เคยทำเอง เป็นพระที่อื่นขึ้นมาทำ เช่นเครื่องพิชัยสงครามที่กรุงเทพฯ ก็พระวัดพระเชตุพนขึ้นมาทำ ที่นี้และที่วัดเดิมศรีอโยธยา ทูลกระหม่อมทรงนับถือ เสด็จพระราชดำเนินก็มี พระราชทานให้มาทอดกฐินตั้งแต่เด็ก ๆ มาวันนี้ได้ให้นิมนต์พระเลื่อง ซึ่งเป็นหลานศิษย์พระอาจารย์ม่วง มาลงเครื่องตามแบบพระอาจารย์ม่วง พระญาณไตรโลก พระสุวรรณวิมลศรี พระครูวัดหน้าพระเมรุ พระครูวัดขุนญวน มานั่งปรกในการลงเครื่องนั้นด้วย ครั้นเสร็จแล้วได้กลับโดยเรือแจวมาออกทางปากช่องข้างเหนือขึ้นมาพลับพลานี้มีคนมามากยิ่งกว่าทุกแห่งเพราะเขามีหนังและมีเพลง และมีผ้าป่า ผ้าป่า

ที่นี้มากล้าแต่งต่าง ๆ เป็นการครึกครื้นกว่าทุกแห่ง นับเป็นการนักขัตฤกษ์
ที่ประชุมคนใหญ่ วันนี้มีลมเย็นฟ้าแลบ แต่ไม่มีฝน

วันที่ ๒๘ ตุลาคม

เวลาเช้าล่องทางแม่น้ำโพธิ์สามต้น เลี้ยวเข้าคลองสระบัวมาออก
คลองเมืองที่หน้าพระราชวัง คลองสระบัวนี้เป็นคลองที่ขุดลัดไปออกบางแก้ว
สำหรับที่จะเดินทางจากพระราชวัง ไม่ต้องอ้อมไปขึ้นทางวัดสามพิหาร
ตอนตั้งแต่วังไปตรง ไปโอนต่อเมื่อจะเข้าบรรจบลำแม่น้ำ คลองนี้ก็เหมือนกับ
คลองมอญที่กรุงเทพฯ เห็นจะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนแน่นหนามาก เพราะอยู่ใกล้
พระราชวัง มีถนนทั้งสองฟากคลอง แต่ถนนลึกเข้าไปไม่ได้อยู่ริมน้ำ มีวัด
รายริมถนนเป็น ๒ แถว วัดที่ออกชื่อบ่อย ๆ ก็อยู่คลองนี้โดยมาก ล่องลงทาง
หัวแหลม มาเห็นเขากำลังขึ้นตะเกียกกันได้ความว่าเห็นจะเป็นออกอิดมีแข่งเรือ
แล้วลงมาแวะคูที่บางปะอิน น้ำท่วมแล้วยังกำลังขึ้นอยู่วันละนิ้ว นิ้วกึ่ง
ขีรวเมฆมาคอยรับ ได้ให้เงินแทนทอดกฐิน ๑๐๐ บาท มีพวกที่บางปะอินเอา
ขนมจีนน้ำพริกมาให้ ลงเรือล่องมาหยุดพักกินกลางวันที่วัดเชียงรากน้อย
พบพระยาสุโขม พระยารัษฎา^(๑) เจ้าจร^(๒) ไปคอยรับอยู่นั้น ครั้นเลี้ยงกัน
แล้วล่องเรือลงมาพบมกุฎราชกุมารรับมาลงเรือด้วย ล่องลงมาจอดที่หน้าแพ
วัดราชาธิวาสที่เจ้านายและข้าราชการไปคอยรับอยู่

พอตกเย็นลง ก็ฝนตั้งและมีตกประปราย ขึ้นมาดูงานไม่ทันทั่วก็
ฝนตก บางกอกฝนยังชุกมาก ที่ไหนซึ่งเขาบอกว่ามียุ้งชุม ยังสู้บางกอก
ไม่ได้สักแห่งเดียว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

(๒) หม่อมเจ้าจรสุสวสดี ข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
นายพะยอม แก้วกำเนิด ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๓๖๐๐๔๐ (๑)

01131900068